

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи бакалавра

на тему: «Міщани як соціальна група в Російській імперії (XIX – початок XX ст.)»

Виконав: студент IV курсу

заочної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності) 032 «історія та археологія»

Широкопетлев Ніколай Олександрович

Керівник: к.і.н., доц.

Єремєєв Павло Вікторович

Рецензент: к.і.н.,

Кушнар'єв Сергій Сергійович

Харків-2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. КАТЕГОРІЯ «МІЩАНИ» У ЗАКОНОДАВСТВІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	7
1.1 Динаміка змін у законодавстві по відношенню до категорії «міщани».....	7
1.2 Участь міщанства як стану в діяльності органів міського самоврядування.	12
РОЗДІЛ 2. МІЩАНИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИКАХ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	18
2.1 Поняття «міщанство» та «міщанин».....	18
2.2 Міські верстви населення Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст. Міщани як стан та клас в міському.....	22
2.3 Етос та мораль міщанина	29
РОЗДІЛ 3. МІЩАНИ В СТАТИСТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	34
3.1 Кількісні показники щодо міського населення та міщан.	34
3.2 Міщанське землеволодіння та землекористування в Росії.....	32
3.3 Статистичні дані щодо видів діяльності міщан.....	45
ВИСНОВКИ	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	56
ДОДАТКИ	64

ВСТУП

Міщани завжди привертали увагу письменників, драматургів, літературних критиків. Публіцистичне і одночасно висвітлення міщанства швидко стало нормою в Російській імперії і продовжило своє існування у радянські часи. Міщанство у цих творах зображувалося морально бідним, егоїстичним, залежним від речей і т.п.

В той самий час, хоча міщанство і було одним із найбільших станів населення у Російській імперії XIX ст., проте, не дивлячись на це, в історіографії значну увагу традиційно приділяли іншим верствам населення. Велика кількість робіт виходить із презумпції критичного ставлення до міщан, особливо це стосується радянського періоду. В пострадянській історіографії з'являються нові роботи, але вони як правило не є комплексними і досліджують маленький, чітко окреслений об'єкт.

Міщани як соціальна група є за своєю сутністю дрібнобуржуазною групою, яка відігравала важливу соціальну роль у розвитку міста. Становлення капіталізму на пострадянському просторі актуалізував проблему дослідження міщанства, висвітлив недостатню кількість історичних досліджень на цю тему, показав неможливість історично-порівняльних досліджень у вивченні способу життя та моралі нових непролетарських міських класів, середнього класу. На підставі усього вищесказаного можна вважати тему дослідження актуальною.

Об'єктом нашого дослідження є міщани Російської імперії у період XIX – початок XX ст.

Предметом нашого дослідження є соціальна структура міщанства, його правове положення та мораль.

Метою дослідження є вивчення законодавства, що стосується міщан, етосу міщан, та дослідження статистики, що стосується цієї групи населення в Російській імперії XIX - початку XX століття.

Задля виконання цієї мети необхідно виконати наступні **дослідницькі завдання**:

1. Дослідити еволюцію правового статусу «міщан» протягом ХІХ – на початку ХХ ст.
2. Проаналізувати участь міщанства як стану в діяльності органів міського самоврядування згідно із законодавством Російської імперії.
3. Розглянути поняття «міщанство» та «міщанин».
4. Охарактеризувати етос міщанства.
5. Дослідити структуру міщанських верств населення.
6. Проаналізувати наявну статистику щодо міщан в Російській імперії ХІХ - початку ХХ століття.

Хронологічні межі дослідження охоплюють ХІХ – початок ХХ ст. Вибір нижньої межі обумовлений початком юридичного формування міщан як стану, у той час як верхня обумовлена становленням капіталізму і поступовим зникненням станів.

Територіально дослідження охоплює територію Російської імперії.

Історіографічна база роботи. Варто розуміти, що від політичного режиму у конкретний період залежало дуже багато при вивченні групи, яка постійно була об'єктом символічної боротьби. Політичний контекст визначав напрямок і характер дослідження і за таким критерієм дослідження міщанства можна умовно поділити на три періоди: імперський, радянський, пострадянський.

Імперський період характеризується малим інтересом до міщанства з боку істориків. У цей час література та публіцистика займаються всебічною критикою міщанства¹, що призводить до того, що «міщанин» стає словом називним, лайливим, ним позначають не групу людей, а дрібновласницькі цінності. Поодинокі сплески інтересу до міщанства залишалися ніким не поміченими, а сама тема не розвивалася². Проте в імперський період широко розповсюджується дослідження соціальної історії, історії верств, дослідження

1 Див. наприклад Бальмонт К. Мещане

2 Шукин В.Г. Апология Молотова. Мещанство и интеллигенция в историко-культурной перспективе // Вопросы философии. Вып. 5. М., 2011.

змін у законодавстві³. Дослідження цих тем хоч і не стосується безпосередньо міщан, але вони там часто згадуються, а також ці роботи допомагають відтворити хід розвитку міських верств населення, у т.ч. і міщан.

Радянський період характеризується збереженням негативної оцінки міщан, їх оцінювання з точки зору комуністичних ідеалів⁴. Фактично, не було зроблено жодної узагальнюючої роботи, яка досліджувала б стан цілком. З'явилися роботи, в яких міщани були основним об'єктом дослідження, проте вони були тенденціозними і слабо співвідносилися із методами соціальної історії⁵. Були і позитивні зміни: значно зросла кількість досліджень з історії міст, де історія міщанства розглядалася у більш широкому контексті розвитку міст, торгівельних відносин, міського самоврядування⁶.

Крах Радянського Союзу призвів до популяризації дослідження цієї теми. Це було пов'язано як з ідеологічними причинами, так із розумінням необхідності адаптації підходів і методів для повноцінного розкриття теми розвитку капіталістичних відносин і становлення міст у Російській імперії. Дослідження міщан часів Російської імперії проводяться не лише у Росії, дослідження також проводяться у Середній Азії та в Україні⁷. Перелік досліджуваних тем збільшився, і тепер до нього додалися роботи по правовому статусу міщан, динаміці чисельності в окремих регіонах, рівні життя та інші.

Для дослідження теми були використані історичні роботи з кожного з періодів. В фундамент цієї роботи лягли історичні роботи з історії розвитку міст, роботи із аналізом законодавства Російської імперії, та ті, що безпосередньо стосуються міщан. Останні включають у себе роботи з аналізом окремих регіонів, роботи, що досліджують політичну сферу міщанського життя, їх участь у самоуправлінні, їх господарської діяльності, а також роботи, що досліджують соціальну мобільність міщанства та джерела формування цієї

3 Див. наприклад Ключевский В.О Русская история : Полный курс лекций : В 3 томах /– Москва : АСТ ; Минск : Харвест, 2002.

4 Бачинин В.А. Мещанство как социально-нравственная проблема. М., 1982.

5 Див. наприклад Мещанство и его рецидивы Старостенко А.М. Алма-Ата, 1985;

6 Див. наприклад Борблик Е.М. Управление купечеством и мещанами в Кольванов-Воскресенском горном округе в XVIII – начале XIX в. // Алтай в прошлом и настоящем. Барнаул, 1987.

7 Кохан О. О. Економічне та правове становище кївського міщанства у 1782 – 1870 рр.

верстви населення. За свою цінністю ці роботи є дуже неоднорідними, але окремо хотілося б відзначити наукову цінність робіт Б. Н. Миронова та Е. К. Віртшафтер. Їхні фундаментальні роботи з соціальної історії та з історії міста є унікальними, вони дозволяють відтворити як картину взаємодії соціальних груп у динаміці, так і визначити місце міщан в історичному процесі.

Також до роботи були залучені філософські та соціологічні праці, які безпосередньо стосуються міщан. Такі праці були створені, в основному, в радянській період. Окремо хотілося звернути увагу на працю М. Осовської, бо її робота є в своєму роді унікальною, вона знаходиться на стику дисциплін і відноситься одночасно і до соціології, і до етики, і до соціальної історії.

Методологія. Наша робота спирається як на загально історичні методи, так і на міждисциплінарний підхід. Виходячи з того, що в роботі досліджується етос міщанства, а також через роботу із літературними першоджерелами, нам довелося використовувати історичну соціологію та етику. Були використані історичні методи, історико-порівняльний метод дозволив встановити різницю між міщанськими та аристократичними етосами, історико-генетичний метод дозволив встановити джерела формування міщанської групи, динаміку його трансформації. Також в роботі використовується статистичний метод.

Наукова новизна полягає у комплексному вивченні міщанства Російської імперії. По-перше, в роботі був проведений аналіз правового статусу міщанства та його участі в органах самоврядування. По-друге, була проаналізована поняття «міщанство» та «міщанин». Було встановлено, що слово поступово змінювало своє значення. По-третє, у ході дослідження автор виявив, що негативна оцінка моралі міщанства, яка була дана інтелігенцією і вважається деякими авторами безпідставною, коріниться у соціальних практиках та способі життя міщанства. В-четверте, за допомогою широкого кола статистичних джерел була продемонстрована динаміка зміни чисельності міщанського стану, його освіченості, земельної власності в руках міщанства.

Аналіз джерел. Дослідження одного з найбільших станів Російської імперії потребує залучення широкого кола джерел. Слід зазначити, що більшість джерел є російськомовними.

До роботи були залучені документи часів Російської імперії, які включають в себе законодавчі акти, дані по перепису населення, статистику. Ці документи, як правило, не систематизовані, але вони є дуже важливими для розкриття теми дослідження. Через те, що в Російській імперії було мало статистичних та демографічних досліджень, цей тип документів є найбільш фрагментованим, особливо, коли це стосується міщанського стану, який вже к початку ХХ ст. почав розчинятися у нових соціальних структурах.

Інша група джерел – художні твори, в яких йшлося про міщанство. Це джерело є ненадійним, в першу чергу через класову упередженість інтелігенції, яка їх і написала. Проте, вони все ще є необхідними, оскільки той вплив, який художня література справила на категорію «міщанство» (та на її сприйняття), не можна порівняти, мабуть, не з чим іншим.

Структура роботи складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків, списку використаної літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1. КАТЕГОРІЯ «МІЩАНИ» У ЗАКОНОДАВСТВІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

1.1 Динаміка змін у законодавстві по відношенню до категорії «міщани».

У другій половині ХІХ - початку ХХ століття, суспільство в Росії продовжувало залишатися становим і реформи, які проводив уряд країни, змінювали ситуацію занадто повільно. Міщани були одним із суспільних станів, який почали визнавати ще у ХVІІІ ст. Так як у цьому розділі я буду займатися аналізом юридичних документів, то і категорія «міщани» буде використовуватися лише в його становому значення. Усі інші значення (міщани як соціальна група, або як соціокультурний тип) будуть проаналізовані в інших розділах. Таке поняття, як стан, є частиною феодальної епохи, і включає у себе наявність значної групи людей, які різняться між собою звичаями, способом життя, та, що найголовніше, правовим становищем у суспільстві. Тобто стан у вузькому сенсі – це сукупність прав і обов'язків, закріплених юридично.

У ХІХ столітті у Росії стани були суб'єктом правової культури і мали значний вплив на соціальне та економічне життя суспільства. І навпаки, згідно зі статистичними даними з кінця 50-х років ХІХ століття в законодавстві більшості західноєвропейських країн з метою класифікації людей за наявністю у них певних прав та обов'язків, що визначаються належністю до будь-якої соціальної групи, вже не використовувалося поняття «стан» і в зазначеному контексті він не згадувався. Переломною епохою послужив пореформений період, в ході якого стали змінюватись політичні, економічні та соціальні орієнтири, у новій реальності станам довелося шукати нове місце у суспільстві. Слід зазначити, що російське суспільство активно модернізувалося і розвивалося, у той час, як його правова система із великим запізненням відносно Європи, намагалася відтворити станову структуру

суспільства. Через динамічний розвиток і намагання класифікувати і втиснути усі новостворені групи у станови рамки, виникла нерівномірність ступеня взаємозв'язку між відповідністю нових груп їхнім категоріям станів, яка була різного ступеню у кожному окремому випадку. Деякі дослідники навіть зазначають, що створені стани Російської імперії «наклалися» на систему чинів Руського царства, що співіснували в умовах розвитку капіталізму і виникнення нових груп, які не можна було чітко визначати жодним подібним чином. Відбулося змішання у соціальній структурі суспільства ознак, які були характерними і для старого та нового ладу, а закони Російської імперії як могли намагалися наздогнати ці зміни⁸.

Категорія «міщанство» в Росії почали застосовувати XVIII столітті як еквівалент «городян». Варто пам'ятати, що в багатьох документах того часу спостерігається непослідовність у використанні термінів: іноді міщани – це все міське населення, а іноді як окремий міський стан.

Першим юридичним документом, який виділяв міщан в окремий стан була «Грамота на права та вигоди містам Російської імперії» (або «Жалувана грамота містам») видана була вона Катериною II у 1775 році. Ця грамота регулювала дуже широке коло питань, зокрема становище окремих категорій міського населення та роботу органів міського самоврядування. Мешканці міста називалися «міськими обивателями» (тобто «середнього роду людьми» або «міщанами взагалі»). Міський стан визначався, як і усі інші, через сукупність прав і обов'язків, пов'язаних із ставленням до податків, занять (торгівлі і промислів), нерухомості, служби та інших. Відомості про всіх городян належало заносити у міську обивательську книгу.

Так як міщанство виділяли з купців, то заняття в них були схожі. Згідно з грамотою, міщани отримали право на приватну власність, за винятком землі. На початку XIX століття лише кілька міщан отримали право приватної власності на землю, це було виключенням із загальних правил. Займалися вони ремісництвом,

⁸ Виртшафтер Элис К. Социальные структуры: разночинцы в Российской империи / Пер. с англ. Т. П. Вечериной; Под ред. А. Б. Каменского. – М.: Логос, 2002. – 272 с.

роботою по найму, торгівлею.. У документі дається роз'яснення, згідно з яким міщанами слід називати тих городян, які не входять до групи іменитих громадян, купецтва та цехових, а «годуються у місті промислом, рукоділлям чи роботою»⁹

Права, що надаються завдяки приналежності до міщанського стану, поширювалися також на сім'ю міщанина, в тому числі на його законнароджених дітей і дружину, яка має нижче походження, взятих на виховання підкидьків, сиріт та дітей, які не пам'ятають спорідненості¹⁰.

При прийнятті у спільноту перевагу надавали особам, які мали у власності міську нерухомість і займалися ремеслом, яке було потрібним цьому міщанському стану, або відповідало конкретним потребам міста. Подані на розгляд про прийом до міщанських товариств клопотання, якщо всі документи були на руках, або якщо міщанство того потребувало, як правило, задовольнялися.

В якості доказів розглядалися наступні документи: парафіяльна книга; свідчення парафіяльного священника; перепис останніх років; остання ревізія; гільдійський лист, де вказувалися двоє свідків, які були приписані до того ж цеху, що й обиватель; укази чи грамоти де прописувалося стан та промислові заняття; похвальний лист; документи на нерухоме майно; гільдійські або цехові свідоцтва про справжність капіталу; академічні чи університетські атестати; митні книги, рахунки, підряди або відкуп, виплачені векселі, купчі та заставні, а також будь-які докази, що стверджують довіру до внесення сім'ї до міської обивательської книги.

Приналежність до міщанства залишалася довічною та спадковою. Окрім шлюбу і народження, міщанський стан також закріплювався припискою усиновленого до сімейств, що його всиновлювало. Згодом (у 1849) було полегшено перехід державних селян у міський стан. Людина або ціла сім'я мала надати від своєї попередньої спільноти звільнюваний вирок, де йшлося

⁹ Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. Т. 5 / под ред. О.И. Чистякова. М., 1987. С. 88–89

¹⁰ Законы о состояниях (Св. зак., т. IX изд. 1899г., по прод 1906, 1908 и 1909 гг.) СПб.,: Право, 1911. 1032 с. С. 158.

про те, що сімейство не стоїть у рекрутських чергах, вказувалося відсутність боргів, докази, що людина/сім'я не належить до розкольників, відсутність судимості. Також вказувалося, якщо прохач внесе наперед річну подать, то суспільство не має права відмовити йому у згоді на прийом¹¹.

Реформи Олександра II багато що змінили у житті міщан. Реформи 1861 та 1863 кратно збільшили потік людей до міщанського стану. Через відміну третьої купецької гільдії ряди міщан постійно зростали за рахунок збіднілих купців, які не мали ніякою змоги викупити свідоцтво. У 1866 р. міщани європейської Росії були звільнені від подушної податі, замість якої було введено податок на нерухоме майно у містах, посадах та містечках, що фактично вже було проявом буржуазних, а не станових відносин.

1870 було видане нове «Міське положення» (рос. «городовое положение»), згідно з яким органи самоврядування ставали доступними для всіх станів, а міська земля переходила під управління органів місцевого самоврядування. Також це стало початком повноцінної участі міщан у міському самоврядуванні.

Перевірка та засвідчення достовірності викладених у звільному вирокі відомостей, перевірку правильності його складання покладалася на міщанську управу. У міських поселеннях, у яких не було введено «Міське положення» – ці обов'язки виконувало міське управління.

У тому випадку, якщо особа з міщанського стану переходила в селянський стан, йому надавалося право не тільки розпорядження своєю власністю, яка в нього була в місті, але також не ставилася в обов'язковому порядку і без його бажання виводити з міщанського товариства своїх родичів і дітей. Міщанину, який перейшов у селянський стан можна було вступати назад у міщанське суспільство, але на загальних підставах.

1892 року було прийнято нове «Міське положення», що суттєво обмежило коло виборців на користь більш заможної частини населення. Якщо раніше ценз був податковим (по 3 куріям, рівні по об'єму податків, лише

¹¹ Полное собрание законов Российской империи. Второе собрание. Т. 24. С. 53–54.

чоловіки старше 25), то у 1892 його змінили на майновий. Дрібні та середні платники податків (серед яких і були переважно міщани) втрачали виборні права.

Таким чином можна стверджувати, що виділення міщан в окремий стан і зміна їхнього юридичного статусу відбувалася послідовно. Спочатку у Російській імперії на законодавчому рівні закріплюється відокремлення міських обивателів від решти населення, виділення з цієї групи торгово-промислової категорії городян («громадян») та його первинна внутрішня стратифікація.

Другий етап – втілення бажання російської бюрократії дати більш точне трактування поняттю «міське суспільство», прагнення сформувати з новоутвореної торговельно-промислової категорії міського населення, єдину групу людей з одночасним поділом цієї групи на менші стани – більше і менше привілейовані, з різними правами і обов'язками.

Після цього продовжується збільшення кількості станів, а міське суспільство стає все більш диференційованим: купецтво (з відділенням від загальної групи купців 1-ої гільдії); міщанство (з включенням станових груп нижчої категорії міських обивателів: посадських, цехових та ремісників); почесні громадяни. Одночасно з цим процесом відбувається розмежування один від одного міських станів, а також регламентуються межі і відносини із станами дворян та селян.

На початку ХХ століття почався розпад міщанського стану. Міщанство вважалось найгіршим після селянства в соціальному, економічному та політичному житті. Визнавши цей факт, уряд неодноразово порушував питання про скасування стану міщан. Дійсно, більшість міщан лише формально було закріплено за міщанським станом, а фактично відносилось до інших класів та побутових груп населення і не цікавилось справами своїх товариств.

Можна стверджувати, що протягом ХІХ століття можна побачити тенденцію щодо розширення кола претендентів, яким ставилося в обов'язки

або надавалася право вступу до міщанського суспільства. На законодавчому рівні було закріплено порядок процедури вступу до міщанського суспільства та виходу з цього товариства. Важливо, що з другої половини ХІХ ст. у законодавчих актах починають з'являтися компроміси між становими та безстановими принципами, наприклад, коли у міщани зараховують не за наявності документів, а за грамотність. А на початку ХХ ст. міщани як стан починають відмирати і трансформуватися у різні групи та класи за своїм професіональним спрямуванням.

1.2 Участь міщанства як стану в діяльності органів міського самоврядування.

Як вже було зазначено вище, офіційний стан міщан було закріплено Єкатериною ІІ в 1785 році у «Грамоті на права та вигоди містам Російської імперії»¹² на підставі якої формувалась система міського врядування на більшості території Росії до 70-х років ХІХ ст.

В структурі суспільного управління містами важливу роль відігравали збори міського суспільства, на яких обиралися старости для керівництва справами городян. Органи самоуправління включали в себе збори міського товариства, загальну міську думу, шестигласну думу під керівництвом міського голови.

В загальній думі в виборах на громадські посади брало участь все суспільство. Шестигласну думу створювали по одному представнику кожного стану. Зважаючи на великий вплив купецтва на життя міст та достатньо поширений перехід купців до інших станів до середини ХІХ століття в багатьох містах в шестигласній думі більшість склали вихідці з купецтва¹³. З 1862 року на посаду гласних обиралися спеціальними зборами виборних

¹² Екатерина II. Грамота на права и выгоды городам Российской империи // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. — СПб.: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. — Т. XXII, 1784—1788, № 16187. — С. 358—384

¹³ . Дитятин И.И. Городское самоуправление в России. Ярославль, Типография Г. В. Фильк, 1877. С.157-158.

представників окремого стану, які в свою чергу обиралися на виборчих зборах. Крім гласного обиралися й кандидати, які за результатами виборів зайняли друге місце для можливої заміни обраного гласного, якщо той не зможе виконувати свої обов'язки¹⁴. Незважаючи на прозорість виборів, остаточне рішення про обрання кандидатів залишалось за губернатором, який затверджував обраних кандидатів.

Органи міського управління в різний час набували свої повноваження в різних регіонах Росії. Наприклад, на території України та західних регіонів Росії мало місце застосування магдебурзького права для формування органів управління. Для Києва ставлення органів самоврядування проводилось згідно міського положення з 1785р.¹⁵, а в Сибіру цей процес мав місце пізніше ніж на більшості території Росії і не в повному обсязі. Так, до середини XIX ст. міські думи були сформовані лише в 4 найбільших містах Сибіру, а в повітових містах функціонували лише міські управи¹⁶.

Реформи 1860-1870-х років суттєво вплинули на систему міського самоврядування. У відповідності до реформ, суспільне управління мало бути організоване для кожного суспільного стану: купців, міщан, цехових ремісників. Виборче право надавалось містянам чоловічої статі, які сплачували податки та збори.

Міське положення 1870 р. замінило станові органи міською думою та міською управою. Водночас це положення виключало міщанську громаду із загальноміського врядування, створивши окремі органи самоврядування міщан для керівництва міщанською спільнотою в підпорядкуванні губернської влади.

У кожному місті та поселенні формувались міщанські управи, які очолював староста та два члени для вирішення всіх питань. З 1846 р. для велелюдних міст та міст зі слободами обиралися помічники старости. В

¹⁴ Там же, С.420.

¹⁵ Кохан О.О. Економічне та правове становище київського міщанства у 1782 – 1870 рр., Дис. канд. істор. наук. — Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2021. – С.67

¹⁶ Гончаров Ю.М., Чугчев В.С. Мещанское сословие Западной Сибири второй половины XIX – начала XX века. Барнаул, 2004 – С.80.

обов'язки старост входило керівництво усіма повсякденними справами суспільства, а також відповідальність за збір податків. Термін на який обиралися старости становив 1 рік (крім Одеси¹⁷), що не давало змоги якісно виконувати функції за необхідності входити до курсу справ. З 3 квітня 1889 р. термін перебування на посаді старости збільшився до 3 років. Але для помічників старост термін знаходження на посаді встановлювала міська громада та мала змогу скоротити до 1 року. Обрані кандидати могли відмовитись від посад за певних умов.

Для затвердження кандидатів на посаду старости розглядалось сумлінне ставлення до своїх обов'язків. Після затвердження губернатором та приведенням до присяги міським головою разом із священником старости могли приступити до виконання своїх обов'язків. Взаємодія органів самоврядування та влади не була повною. Губернатор міг звільнити старосту без участі громади (в першу чергу за неправильність ведення зборів з міщан).

Виборність посадовців є одним з ознакою міщанського самоврядування. Хоча процедура виборів була достатньо законодавчо опрацьованої та задокументованою, мала місце недоброчесність кандидатів, яка полягала в підкупах, агітаціях з використанням «чорного піару», створені і направлені до губернаторів анонімних скарг та наклепів¹⁸. Відсутність контролю за діяльністю старости з боку влади також мало негативний вплив на суспільство.

З 1870 року міщанські управи могли створюватися лише в містах, в яких діяло «Міське положення». Для нечисельних громад Київської губернії мав обиратися лише 1 староста, а для громад з понад 50 дворами створювалися міщанські управи. Також було запроваджено обрання депутатів – по 1 від п'яти дворів, яке було скасовано в 1910р..

¹⁷ Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений о мещанских и ремесленных управлениях / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 79.

¹⁸ Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – С.217-218

На початку ХХ ст. на недотримання виборної процедури надходить все більше скарг, які розглядалися органами влади, яка мала змогу скасувати результати виборів.

Міщанське управління, як становий заклад, знаходилося в залежності від загальних міських закладів. В разі скасування міщанських управ або посад старости міщанські суспільства мали право на приватні станові збори.

Міщанські управи мали вагому роль в житті городян. До функцій міщанської управи відносились: прийняття рішень щодо вступу в громаду та звільненню з неї, затвердження суми грошових зборів, необхідних для потреб громади та сплати податків, контроль за суспільними касами, проведення виборів старост та членів Сирітського Суду, міщанських управ та багато інших¹⁹

Слід зауважити колективну відповідальність міщан за сплату податків та зборів. Часом недоїмки по податям та зборам були досить великими. Прохання міщан про зниження податків розглядалися у міщанській управі. Вирок зборів товариства зазвичай задовольняв прохання таких прохачів, які не могли сплачувати податки а також, іноді, не мали засобів для існування. В разі відсутності засобів для існування та сплати зборів окремими особами, борги міщан розподілялися в долях між іншими платниками, які були приписані до даного міщанського стану, що призводило до збільшення внесків заможної частини міщанства. Про такі випадки складали окремі суспільні вирокі, які передавалися в Міську думу.

Ще одним органом самоврядування були міщанські сходи, в яких мали право брати участь усі міщани. Вимоги до виборців міщанських сходів такі: чоловіки з 21 року, які не порушували громадський порядок, володіли нерухомістю або мали прибуток у 100 руб. Жінки-міщанки, які задовільняли вимогам мали передати свій голос члену родини чоловічої статі. Аналогічні вимоги (крім віку, обмеження - не молодше 25 років) висувалися і до обраних на посади. Квота для визнання спроможними зборів встановлювалася як 2/3

¹⁹ Закони о состояниях. СПб., 1899. С. 170.

від загальної кількості членів міщанської громади. Проведення сходів регламентувалось «Правилами о производстве дел в земских, дворянских и городских общественных и сословных собраниях»²⁰.

Для набуття чинності рішення міщанських сходів мали оформитись як постанова, яка підписувалася старостою, членами управи та присутніми міщанами. Контроль за рішенням сходів здійснювався адміністрацією в особі губернатора, губернських правлінь і присутностей по міським справам. А у разі незгоди з рішенням сходу будь-який член сходу міщан мав право викласти в письмовому вигляді власну думку, яка мала бути долучена до журналу сходу.

Голова сходу мав право одноосібно закрити сід у разі порушення порядку, а самого голову можна було відсторонити у разі його бездіяльності при чому на нього накладалось стягненні у грошовому вигляді.

Через міщанські сходи управа мала проводити всі рішення щодо прийняття осіб, які відбули покарання, а також євреїв. Також розглядалися питання про перехід до неподатного стану, пов'язаний із вступом на навчання, державну або військову службу, поштового відомства, відхід до монастиря.

Окремим питанням громадських сходів була соціальна сфера, зокрема розподіл матеріальної допомоги членам громади, які її потребували. Допомога направлялась на лікування міщан, зокрема в лікарнях інших міст, призначення допомоги жінкам-солдаткам, інвалідам, літнім людям, вдовам, покриттю витрат на поховання. Кожна громада визначала розмір добровольного збору та призначення витрат. Надання фінансової допомоги різним соціальним закладам також розглядалася на міщанських зборах. До таких закладів відносились богадільні, парафіяльні училища, заклади народної освіти.

На початку ХХ століття основна діяльність міщанських товариств почала зводитися до благодійності та соціальної допомоги, а значна частина функцій з охорони здоров'я, народної освіти, соціальної допомоги перейшла до міських дум.

²⁰ Сборник всех узаконений и распоряжений правительства по земским учреждениям. СПб., 1868. С. 226–230.

Зауважимо, що в невеликих містах міщани зазвичай складали більшість в органах міського самоврядування. Так в 1895 р. в сибірських містах доля міщан в органах самоврядування доходила до 75%²¹, а за результатами виборів 1892 року в міських думах Томської губернії доля міщан становила 47,2%. Однак їх вплив на прийняття рішень був значно меншим за вплив купців та чиновників. Уряд до початку ХХ в. продовжував інтеграцію міщанської громади у сферу державного управління та контролю.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ століть авторитет сходів значно знизився, що знаходило своє відображення у появі сходів, які не відбулись за відсутності кворуму. Дійсно, більшість міщан лише формально було закріплено за міщанським станом, а фактично відносилось до інших класів та побутових груп населення і не цікавилось справами своїх товариств, а для вирішення своїх питань зверталася до державної влади.

Міщанське суспільство відігравало значну роль в повсякденному житті другого за поширенням стану громадян Росії та сприяло підвищенню рівня життя найменш забезпечених верств міського населення. Міщанські управи були колегіальним демократично обраним органом влади, контроль за яким здійснювали державні органи. Міщанські управи та міщанські сходи можна розглядати як посередника між суспільством та державними органами влади, який окрім управлінських та фінансових питань виконував функцію соціального захисту своїх членів.

²¹ Гончаров Ю.М., Чутчев В.С. Мещанское сословие Западной Сибири второй половины ХІХ – начала ХХ века. Барнаул, 2004 – С.83

РОЗДІЛ 2. МІЩАНИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИКАХ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ

2.1 Поняття «міщанство» та «міщанин».

«Міщанство» є дуже неоднозначним терміном, яке можна трактувати по-різному. Як соціальна група вони значно більше цікавила письменників, ніж істориків. Публіцистичний інтерес до міщанства та його критика як окремого соціокультурного типу, залишалися спільним місцем в російській літературі навіть до кінця 20-их років ХХ ст.

Хоча спочатку це поняття позначало лише стан, котрий утворився через виділення дрібних торгівців і ремісників в окрему соціальну групу, але потім це визначення багато разів змінювалося. З моменту появи в російській мові це поняття зазнало значної трансформації, яка відбувалася не тільки у правовому полі. У результаті «міщанство» закріпилося у суспільній свідомості як негативний стереотип щодо моральності та рівня розвитку окремих груп міських жителів. Тобто етичне наповнення слова у суспільній свідомості досі переважає над історичним.

Внутрішній зміст слова знайшов свій відбиток у практиках його використання. «Міщанство» поступово обростало додатковими смислами, асоціаціями. Вивчення цього питання допоможе чіткіше уявити правовий статус міщанства, визначити роль, що відводиться цій групі у соціальній структурі російського суспільства, дозволить простежити віхи зміни ставлення до міщан.

«Міщани» як слово, зобов'язане своїм виникненням польсько-литовському впливу і походить від польського «miasto» - місто²². Фактично, слово було аналогом «городянина» і ні на що більше не вказувало. Той факт, що воно прийшло з-за кордону, призвів до того, що таким чином стали

²² Большая советская энциклопедия. 3 изд. М., 1974. Т. 16

позначати городян південно-західних частин Російської імперії, або взагалі поляків чи литовців.

Для позначення городян в юридичних актах Російській імперії використовувався термін «посадський», а слово «міщанин» не було відомо широким верствам населення, у той час, як вищими верствами населення використовувався німецьке слово «бюргер». Через об'єктивну зміну соціальної структури, Катерина II впроваджує зміни у законодавстві. *«Есть род людей средних...К сему роду людей причислить должно всех тех, кои, не быв дворянином, ни хлебопашцем, упражняются в художествах, в науках, в мореплавании, в торговле и ремеслах»²³.*

Виділяється міський стан взагалі, який за старою звичкою називали міщанством, а всередині цього стану вводиться розподілення на менші: купецтво і міщанство. Це нове поняття поступово замінює усталене давньоруське «посадські люди». Іншими словами, було два трактування: широке (жителі міста взагалі) та вузьке (міщани як окрема група), які співіснували навіть у державних документах²⁴.

Як вже було вказано вище, права та обов'язки міста були визначені в «Міському положенні», але в цьому документі термін «міщанин» вжито неоднозначно, у розширеному сенсі, і в різних значеннях. На думку дослідників двоякість трактування сенсу терміну «міщани» допущена в результаті поспішності підготовки видань до публікації та недбалості редагування матеріалів перед публікацією. Також проблема полягала в тому, що стикнулися дві тенденції: бажання регламентувати діяльність та права нових соціальних груп і бажання зробити аналог європейського «міського стану» («середнього роду людей»), тобто міщанства як всесословного утворення²⁵.

²³ Наказ комиссии о составлении проекта нового Уложения // Сочинения императрицы Екатерины II. Т. 1. СПб., 1849.

²⁴ Кизеветтер А.А. Российское общество в XVIII веке. / А.А. Кизеветтер. – Ростов-на-Дону, – 1905.

²⁵ Кизеветтер А. А. Городовое положение Екатерины II. М., 1909.

Вийти з цієї колізії змогли шляхом введення нового терміну «міські жителі» (рос. «городские обыватели»), яке позначало все міське населення взагалі. Професор Санкт-Петербурзького університету І.М. Березін вказує, що у ХІХ столітті в історичних документах щодо станової групи «середнього роду людей» майже не зустрічається згадка терміна «міщанство». А після вводу «Міського положення» 1870 року, найменування «міщани» застосовувалося виключно для позначення нижнього розряду міських жителів²⁶. Тобто «міщани» трактуються як одна з суспільних груп, які складають за сукупністю клас «міські жителі», або так звану станову групу «середній рід людей»²⁷.

Те, як юридичний і соціальний зміст терміну поступово витіснявся етичним, краще всього можна побачити у творах російських письменників. Так, О.М. Островський про міщанський стан пише таке: *«В мещанстве, сударь, вы ничего, кроме грубости да бедности нагойной не увидите»*²⁸.

У творах А.І. Левітова, Н.Г. Помяловського та Г.І. Успенського, що представляють різночинну інтелігенцію, міщани зображені як посередні особистості, які прагнуть зайняти найкраще становище у суспільстві з допомогою багатства, нажитого «неправедними» способами²⁹. Письменник В.Г. Белінський у статті «Про дитячі книги» дав негативне визначення «міщанства», *«Мы представили две крайности одной и той же стороны; но есть еще середина, которая, как все почти середины, часто бывает хуже крайностей. Мы говорим о воспитании того класса общества, которое на низшие смотрит с благородным презрением ы чувством собственного достоинства, а на высшие с благоговением. Оно изо всех сил хлопочет быть их верною копию; но назло себе, остается каким-то средним пропорциональным членом, с собственной характеристикой, которая состоит в отсутствии всякого характера, всякой оригинальности и которую всего вернее можно выразить мещанством во*

²⁶ Русский энциклопедический словарь, издаваемый И. Н. Березиным. Т. X. СПб., 1875

²⁷ Энциклопедический словарь товарищества «Бр. А. и И. Гранат». Пг., 1920.

²⁸ «Гроза»: драма / А. Н. Островский. – Санкт-Петербург : Азбука, 2012

²⁹ Левитов О.И. Жизнь московских закоулков. Очерки и рассказы. / О.И. Левитов – М., – 2013;

дворянстве.б Непринужденность и милая наглость переходит у него в жеманство и кривлянье. Хороший тон в обезьянничество. Смешно и жалко смотреть»³⁰

Ми бачимо, що в усіх наведених вище цитатах з письменників міщанство розуміється як моральне спрямування, і, водночас, використовується категорія «міщанство», тобто міські жителі взагалі, а не «міщани», як нижчий розряд міського стану. Варто також розуміти, що критика міщанства з боку інтелігенції могла бути виконана і без використання категорії «міщанства». Іноді просто писали про «обивателів», або «міських обивателів», що все одно змінювало смисли категорії «міщани». Ось так, наприклад, Чехов пише про обивателів: *«...Пока с обывателем играешь в карты и закусываешь с ним, то это мирный, благодушный и даже неглупый человек, но стоит заговорить с ним о чем-нибудь несъедобном, например о политике или науке, как он становится в тупик или заводит такую философию, тупую и злую, что остается только рукой махнуть и отойти».*³¹

Смисли, які вкладаються у слово «міщани», можна шукати і в словниках, які використовуються і в наш час. Згідно з словником В.І. Даля, «міщанин – це городянин нижчого розряду, що перебуває у подушному окладі і підлягає солдатству; до міщан належать також ремісники, не записані в купецтво». Тобто у цьому ми бачимо вузьку юридичну трактовку, відсутність ціннісного трактування міщанства.

У більш сучасних словниках ситуація інша. Так у словнику С.І. Ожегова та Н.Ю. Шведової міщанин у царській Росії: «обличчя податного стану, що з дрібних домовласників, торговців, ремісників. Міський міщанин. Службовець із міщан», «людина з дрібними, суто особистими інтересами, з вузьким кругозором і нерозвиненими смаками, байдужа до інтересів суспільства»³². У словнику С.А. Кузнецова зазначено, що «міщанин – особа, що належить до

³⁰ Белинский В. Г. О детских книгах [Электронный ресурс]: офиц. сайт. – Режим доступа: <http://mreadz.com/new/index.php?id=360497&pages=2>.

³¹ Чехов А. П. «Ионыч» / Антон Павлович Чехов..

³² Ожегов. С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. М., 2008.

міщанства, міщанського стану; людина із дрібними обмеженими інтересами»³³. У словниках радянської і пострадянської доби ми вже бачимо використання двоякої трактовки міщанства.

Зрештою ми дійшли висновку, що категорія «міщанство» можна трактувати щонайменше двояко, і як юридичний термін, і як негативний ціннісний тип. Одночасно із тим, юридичний термін також можна трактувати щонайменше у двома способами: як міське населення взагалі і як окремий стан, нижчу частину міського стану.

2.2. Міські верстви населення Російської імперії XIX – початку XX ст. Міщани як стан та клас в міському населенні.

Варто пам'ятати, що кожен із соціальних типів, що зжив себе в ході історії та чи інша форма соціального буття не зникає одномоментно, вона зникає поступово, ще довго по інерції виконуючи ту функцію, необхідність задовільнити яку викликала її до життя. Інакше кажучи, будь-який клас, соціальний прошарок або група проживає своє соціальне життя двоє)ко: спочатку як продукт, потім як релікту, тобто відмираючою, але не тлінної форми³⁴. Міщанство в Російській імперії не стало виключенням. Так, на початку його формування, воно складалося із залишків середньовічних ремісників, збіднілих купців, дрібних торгівців. З часом джерела формування, функції та самопозиціонування змінюється: суспільна праця продовжує диференціацію.

В другій половині XIX – на початку XX ст. міщанство поступово втрачало свої специфічні привілеї. Дедалі більше наближалось до інших суспільних станів у правовому полі, проходячи трансформацію до класів та професійних груп. Статистичні звіти, відомості про чисельність та склад населення, списки посад, тощо перестали фіксувати та відбивати приналежність осіб до того чи

³³ Кузнецов С.А. Большой толковый словарь русского языка. / С.А. Кузнецов. – СПб., – 2000

³⁴ Виртшафтер Элис К. Социальные структуры: разночинцы в Российской империи / Пер. с англ. Т. П. Вечериной; Под ред. А. Б. Каменского. – М.: Логос, 2002. – 272 с.

іншого стану. Розподіл на окремі стани став все більшою мірою формальністю – у містах все виразніше стало помітно руйнування станових кордонів, висування розподілу не за станами, а, в першу чергу, по зайнятості і методу отримання доходу. Як наслідок цього процесу – зменшення кількості бажаючих приписатися до міщанських товариств, зниження надходжень до станового бюджету та, відповідно, зменшення можливостей для їх існування та повноцінного розвитку.

Саме через це міщанство не можна аналізувати виключно як стан. Станом воно було лише на початку свого існування. Крім того частини соціальної групи не успадковували стан (деякі з станів були навіть тимчасовими)³⁵.

Піддані Російської імперії у першій половині XIX ст. поділялися на "стани": дворянство, духовенство, «міські обивателі», «сільські обивателі» та іноземці. Чотиристанова модель суспільного устрою була закріплена в 1832 році в першому виданні Зводу законів Російської імперії, том IX «Про стани». Уявлення про чотири стани не відображає всієї полісемії соціальної стратифікації, яка насправді існувала в Російській імперії. У межах великих «станів» існували маленькі «стани» як юридично оформлені соціальні групи. За обсягом особистих, майнових і соціальних прав та обов'язків, структуру станів у першій половині XIX століття можна поділити на непривілейовані податкові стани («сільські обивателі», міщани), напівпривілейовані групи (гільдійське купецтво, духовенство, одноосібні та спадкові почесні громадяни, інші) та панівний клас - спадкове дворянство. Соціальні групи одного рівня мали схожий, але не тотожний набір прав та обов'язків. Організаційною основою непривілейованих станів у Росії були місцеві територіальні громади, яким держава надавала колективні права, податкові платежі та обов'язки. Виконання зобов'язань громади перед державою гарантувалося круговою порукою, тобто колективною відповідальністю всіх членів громади за виконання взятих на себе зобов'язань.

³⁵Ширле И. Третий чин или средний род: история поиска понятия и слов в XVIII века. «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода. Москва: НЛО, 2012. Т. 1. С. 225–248. С. 235.

Формування міських станів у соціальній структурі Російської імперії розпочалося наприкінці XVIII - на початку XIX ст., коли їхні юридичні права були оформлені в законодавчих актах держави³⁶. На перший погляд, у визначенні поняття «міське населення» не виникає жодних проблем. Проте це зовсім не так. Слід пам'ятати, що в Російській імперії містами вважалися поселення, офіційно визнані державою. Це було підтверджено «Грамотою на права та вигоди містам Російської імперії», яка встановлювала статус міст та тих, хто вважався містянами³⁷. Деякі міста, які вели вже міський спосіб життя і вийшли із сільського, все ще юридично залишалися селами. Через це можна стверджувати, що класова приналежність не відігравала провідної ролі у первісному формуванні міських спільнот, бо вони визнавалися такими централізовано. Також, як вже зазначалося в підрозділі 1.1., функціонування терміну «міське населення» пов'язано із юридичними проблемами, що значно ускладнює намагання визначити структуру та кількість міщанського населення.

Серед міського населення можна виділити такі категорії: міщани, купці трьох гільдій, ремісники, міщани високого рангу, іногородні та іноземні гості, тобто люди з інших міст і держав, які приєдналися до ремесел і гільдій у місті³⁸. Ці шість соціальних категорій міських жителів отримали назву «міського стану». У «Грамоті на права та вигоди міським обивателям» 1785 р. були визначені їхні права та обов'язки, а також співвідношення з іншими станами³⁹. Це свідчить про те, що в ті часи існувало чітке законодавче розмежування між міським станом (городянами) і міщанами.

Також у «Грамоті на права та вигоди містам Російської імперії» міські обивателі називаються «людьми середнього роду», тобто людьми, які не

³⁶Иванова Н. А., Желтова В. П. Сословное общество Российской империи (XVIII – начало XX века). Москва: Новый Хронограф, 2010. 752 с. С. 329.

³⁷ Грамота на права и выгоды городам Российской империи. 1785. Апреля 21. ПСЗ РИ. Собр. первое. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-е собств. е. и. а. канцелярии, 1830. Т. XXII. № 16 187. С. 358–384. С. 365.

³⁸ Там же С.364.

³⁹ Там же С, 358-364.

належать ні до аристократії, ні до селянства. Визначення середнього роду ґрунтувалося на подвійному негативному розрізненні («ані ті, ані ці»), а серединність підкреслювала відчуття рівноваги між двома великими соціальними групами⁴⁰.

Заможні міщани могли вільно переходити до купецького стану, і навпаки, купці, які збанкрутували з будь-яких причин, могли перейти до міщанського стану. Ці обставини ще раз підкреслюють близькість і спорідненість між міщанством і купецтвом: до скасування кріпосного права в 1861 році перехід кріпаків у міщанство був повністю заборонений, а державні селяни могли переходити лише за наявності дозволу Сенату.

Одне з положень IX тому Зводу законів Російської імперії 1835 р. стосувалося становості суспільства, підтверджуючи поділ на дворянство, духовенство, міщан і селян⁴¹. Близькими до міщан за соціальним статусом були крамарі та ремісники, які юридично ототожнювалися з міщанами і разом склали одну міську територію⁴².

Кількість селян, які стали міщанами або купцями, поступово зростала у XVIII- XIX століттях: з 1782 по 1811 рік міщанами стали 25 000 осіб; з 1816 по 1842 рік міщанами стали 450 000 осіб; у 1858 році кількість міщан у європейській частині Російської імперії становила 1, 705 900, а в 1863 р. - 1 955 000⁴³.

Ми бачимо, що кількість міщан постійно зростала, проте досі точаться дискусії з приводу того, хто ж належав до міщан. Багато дослідників намагалися визначити, які соціальні верстви у який час відносилися до міщан. Проте з методологічного боку цю проблему досконало не опрацьовано досі. Сформувався лише однозначне розуміння, що міщанське населення не

⁴⁰ Ширле И. Третий чин или средний род. С. 241.

⁴¹ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX века). В 2 т. 3-е изд., испр., доп.. Санкт-Петербург, изд. «Дмитрий Буланин». XL., 548 + 583 с., 87 + 55 ил. Т. 1. С. 80.

⁴² Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. 448 с.: ил. С. 187.

⁴³ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX века). В 2 т. 3-е изд., испр., доп.. Санкт-Петербург, изд. «Дмитрий Буланин». XL., 548 + 583 с., 87 + 55 ил. Т. 1. С. 115-117

обмежувалося тими, кого насправді називали міщанами, хто був повноцінним представником стану, членом міщанської організації.

Дослідник В.В. Захарова підкреслювала повну станову спорідненість між представниками міщанських товариств, «робітниками» людьми та цеховими ремісниками⁴⁴. Поширеною стала думка істориків Л.В. Останіної та О.В. Меженіної⁴⁵, які вважали єдиним цілим міщан та цеховиків. Ці вчені побачили лише незначні професійні та фіскальні відмінності між ними. Але цехові робітники і міщани досить сильно відрізняються фактично, щоб об'єднувати їх лише за цим критерієм.

Заслугове уваги і типологізація В.М. Бухараєва, який виділяти у структурі міщан дві групи. До однієї з них, названої «ідеальним типом» жителів, вони віднесли міщан, що за характеристикою максимально наближалися до членів міщанського стану. Інша група, представники якої до стану міщан не мали відношення, включала і цехових, і частину почесних громадян, і деяких купців а також люмпенів і селян у «міщанському вигляді». Проте історики не зуміли врахувати всіх формально-юридичних умов існування станів у Росії віднесли до останньої тих, хто за законом не мав до них відношення⁴⁶.

Незважаючи на соціальну близькість між повноправними міщанами та цеховими міщанами існували серйозні відмінності. По-перше, серед других рівень успадкування професійного статусу був вищим у порівнянні з «ідеальними» міщанами. Вони були малоздатні змінювати успадковану від предків професію в рамках своєї корпоративної організації радикально. Внаслідок цього більше цінувалися практичні знання підтримки бажаного рівня кваліфікації, а необхідність у теоретичних знаннях відсувалася на другий план. По-друге, показник корпоративної «відкритості» цехових міщан був нижчим, а ступінь господарської горизонтальної прихильності один щодо

44 20. Писарькова Л.Ф. Развитие местного самоуправления России вплоть до Великих реформ: обычай, долг, право / Л.Ф. Писарькова // Отечественная история. – 2001. – № 3. – С. 27-28.

45 Останіна Л.В. Мещанство Западной Сибири в конце XVIII – 60-х гг. XIX в.:

⁴⁶ 31; Бухараев В.М. Провинциальный обыватель в конце XIX – начале XX века: между старым и новым // Социальная история: Ежегодник.1997. М., 1998

іншого був вищим. Життя їх обростало великою кількістю умовностей, які суворо регламентували економічну діяльність. Цим цехові міщани були ближче до феодального часу, що йде в минуле, з його меншим простором свободи.

Використання економічного та виробничого критерію як основного у виділенні категорій міщанського населення також неможлива, через те, яку кількість професій та занять охоплювала ця група. Крім того, це не дозволяє назвати міщанство класом. На початку свого існування воно мало всі ознаки юридичної, правової автономності, але з класового погляду такої цілісності ніколи не було. У зв'язку з професійною приналежністю, родом заняття, ставленням до засобів виробництва, роллю в громадській організації праці, способами отримання та розміром тієї частки суспільного багатства, якою вони мали, міщанство найменше виглядає класово відокремленим об'єднанням людей. У міщанському середовищі немає ідейної, суспільно-політичної та господарської єдності, однорідного соціального простору, які, з міркувань марксистів, притаманні кожному класу⁴⁷.

Економічні інтереси не зближували міщан так сильно, щоб можна було говорити про їхню класову однорідність. Одна їхня частина поділяла стандарти життя, властиві привілейованим класам, інша — повністю відповідала параметрам принижених класів. У середині самого міщанства між його різними соціальними категоріями і верствами були протиріччя, які за глибиною і масштабом розгортання іноді навіть можна порівняти з протиріччями антагоністичних (за визначенням марксистів) класів.

Виходячи зі сказаного видається помилковим застосування терміна «клас» до категорії міщан та недоцільним виділення господарських критеріїв для визначення їх у відокремлену групу. Правильніше в особі міщан бачити лише стан, або, якщо потребується ширший аналіз, соціальне об'єднання. Спроби поєднати два поняття в одному стосовно міщан неправомірні. Міщанство – це не той випадок, де класовий і становий критерії поєднуються

47 Ленин В.И. За деревьями не видят леса. Т. 34.

один з одним. Тут немає збігу юридичного статусу соціальної групи громадян та її фактичного соціально-економічного становища у системі господарських зв'язків. Можливо для аналізу міщанства краще буде використовувати такі категорії як «суперечлива соціальна група», або «прослойка»⁴⁸.

Аналіз міщанства за допомогою станового критерію також ускладнений через те, що повноправними міщанами вважалися ті, хто володів становими правами, хто був членом міщанських організацій. Багато які міщани не користувалися своїми становими правами взагалі, а з часом, при поступовому розпаді станів, таких ставало дедалі більше.

Група станових міщан була однорідною. У ній зримо виділялися міщани зараховані та приписані. Обидва види відбивали два шляхи поповнення чисельного складу стану міщан. Правові умови формування міщанського стану вимагали дотримання низки найважливіших положень. Одні їх залежали від норм російського законодавства і найбільше враховувалися під час приписки. Інші перебували у безпосередньої залежності від жорстких переваг самих міщанських організацій та враховувалися у ході зарахування.

Зарахування надавало природного характеру розвитку міщанському стану. Воно було досконалішим каналом набуття станового міщанського статусу, бо, відповідно до ст. 563 «Зводу законів» 1899 р., ґрунтувалося на вільному волевиявленні міщанського суспільства та надавало доступ до повного набору станових прерогатив⁴⁹. Приписка була пов'язана з державними заходами щодо механічного запису до стану нових осіб. Вона була засобом бюрократичного диктату у станових справах. Під час приписки думка міщанського товариства до уваги не бралася. Хоча приписка надавала доступ до головних станових привілеїв, але міщани, які опинилися в міщанському товаристві за припискою, не мали доступу до роботи органів міщанського самоврядування. Приймальний вирок як критерій повної приналежності до міщанського стану можна було одержати лише під час зарахування.

⁴⁸ Wright, Erik Olin (2015). *Understanding Class*. London: Verso

⁴⁹ Дитятин Иван Иванович. Устройство и управление городов России / [соч.] И. Дитятин. - Ярославль, 1875-1877. - Т. 1 - с. 401.

Незважаючи на очевидні недоліки появи людини у складі міщанської станової організації за припискою, такі жителі становили соціальний майданчик людей ближче за інших, що стояли до повноправних міщан. Ст. 566 «Зводу законів» 1899 р. відводила їм 5 років для отримання офіційної візи міщанського товариства, що знаменувала перехід зі становища, приписаних до положення зарахованих⁵⁰.

Таким чином, можна стверджувати, що однофакторний критерій аналізу (виробничий, становий, або моральний) не є достатнім для аналізу міщан. Проте, система, що існувала в Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. правова система дозволяє виділити у структурі міщанського населення чотири категорії: міщани, члени станової організації; зараховані, які мали всі станові права; приписані, що опинилися у союзі міщан для рахунку. До них примикали такі верстви населення як цехові та люди, які існували на робочому окладі, так званий «робочий люд». Усі вони формували дві групи міщанського населення, які охоплювали і членів міщанського стану, і міщан поза його межами.

2.3. Етос та мораль міщанина.

Етос – це стиль життя якоїсь суспільної групи, загальна орієнтація якоїсь культури, прийнята у ній ієрархія цінностей. Тобто це груповий термін, який поєднує у собі постійно відтворювані зразки поведінки, соціальні та культурні практики, а також ціннісну та нормативну системи. Формування і розвиток капіталізму змінює соціальну структуру суспільства: селянський образ життя поступово зникає на користь «міського образу життя». В якій формується новий тип людини, її поведінки та цінностей. Виникає етос буржуа.

В одному з наведених вище визначень «міщанина», як культурну орієнтацію говорилося, що це людина з дрібними, обмеженими, власницькими інтересами, позбавлена громадського кругозору, яка шукає лише особисту вигоду. Його найвища цінність – добробут, мета життя – комфорт. Таке

50 Закони о состояниях (Св. зак., т. IX изд. 1899г., по прод 1906, 1908 и 1909 гг.) СПб.,: Право, 1911. 1032 с. 3. 186.

ставлення до міщан не можна вважати лише наслідком заздрощів з боку аристократії і інтелігенції до їхньої заможності. В основі міщанської моралі знаходиться міщанський стиль життя.

Одне з найпомітніших досліджень на цю тему – дослідження Марії Оссовської «Лицар та буржуа: дослідження з історії моралі»⁵¹. Основний висновок дослідниці полягає у виділенні панівних етосів для кожної з двох останніх суспільно-економічних формацій: лицарського (аристократичного) і буржуазного. Дрібнобуржуазна мораль – це і є міщанська мораль. Про це напряду говорить автор, вказуючи на те, що в російській літературній традиції французьке «буржуа» та німецьке «бюргер» передається як «міщанин».

Побачити специфіку етосу можна лише у порівнянні. Особливо це вірно для таких випадків Аристократичний етос тримається на презирстві до праці заради заробітку, особливо до фізичної праці, в той час як для міщанського етосу, навпаки, характерна працьовитість, яка часто стає самостійною цінністю. Для аристократії важливою залишається схильність до ризику, широкий жест, пишнота. Для міщан навпаки характерна обережність, недовіра, приземленість. Коли аристократи витрачають величезні кошти на прийоми, бали, розваги, там же міщани будуть намагатися зберігати та накопичувати. Міщанство в першу чергу намагається нарощувати свої капітали, а не прагне якоїсь слави.

Міщанство як соціальний тип за своїм походження та соціально-класовою орієнтацією може бути буржуазним, дрібнобуржуазним, інтелігентським. Його існування, як і будь-якої іншої соціальної групи - реалізація їм свого конкретно історичного призначення. Соціальна структура задає мотивацію як особистісної, так і групової поведінки. корегує вплив суспільства на особистість, є тим фоном, на якому здійснюється життєдіяльність індивіда. В

⁵¹ Оссовская М. "Рыцарь и буржуа: исследования по истории морали". - М.: Прогресс, 1987. - 527 с.

основі етосу лежить спосіб життя, матеріально-економічне становище групи, яке визначає об'єктивні параметри поведінки окремої людини ⁵².

Міщанський етос – це утилітарно-прагматичне ставлення до оточуючого світу, індивідуалізм, конформізм, демонстративне споживання, посередні знання в усьому, окрім мінімуму, необхідного для функціонування у своїй професійній сфері. Міщанство під час свого зародження – класове угруповання, яке характеризувалося опосередкованим відношенням до засобів виробництва, відчуженістю від політичного життя, сталим і затребуваним місцем у системи суспільного виробництва, яке дуже залежало від ієрархічно-корпоративної ситуації і мало деякі привілеї в юридичному полі у порівняння з іншими класами. Поступово станові кордони ставали м'якшими і міщани отримували в свої руки все більше комунікативних інструментів, які дозволяли б їм реалізуватися за допомогою соціальних зв'язків.

Зростали міщани в умовах сімейного господарства і водночас були носіями традиційної трудової культури, що визначало їхню працьовитість, формувало психологію одноосібного власника. Проте міщанин того часу існував в умовах станового суспільства, що призвело до того, що повноцінно він реалізуватися не міг, навіть не дивлячись на постійну та інтенсивну самоексплуатацію та хрестоматійну скупість⁵³. Це призводило до перетворення його, значно більш інтенсивних, ніж у селянства, соціальних зв'язків на соціальну технологію, на спосіб втілити все більш зростаючі особистісні потреби, зрівнятися з дворянством, а пізніше і з буржуазією. Міщанство є прослойкою, що знаходиться між експлуататорами та експлуатованими. Міщанство поєднує у собі два протилежних начала: воно і власник, і працівник. Це призводить, згідно з марксистською теорією, до того, що в часи революційних подій міщанство стає на сторону одного з антагоністичних класів. Міщанство створює символічні конструкти, що мають

⁵² Маркс К. Энгельс Ф. Сочинения, том XIII. - М. : ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ, 1959

⁵³ Новиков А.И. Мещанство и мещане. Против мелкобуржуазной философии жизни. Л., 1983

легітимувати його становище, представити себе іноваційним соціальним класом, або класом, який зберігає стабільність⁵⁴.

Усі найбільш типові характеристики жителя відбиваються у прислів'ях і приказках. Збірки прислів'їв і приказок яскраво відображають побут, звичаї та інші специфічні особливості народу, що їх створив.

Прислів'я відтворюються у мові як готові (клішовані) мовні одиниці з певним знаковим змістом, тобто виступають як явища мови. Наявність хоча б одного із висловів-синонімів у запасі кожної людини показує їх знаковий характер (незручно не мати знаків для позначення типових ситуацій). Мораль міщанства, типові для них ситуації, зовнішня оцінка – все це залишає свій відбиток у приказках.

Нижче наведемо оцінку міщанської моралі від однієї з дослідниць. Вона вважає це явище інтернаціональним, а тому використовувала в своєму аналізі порівняння іноземних приказок із російськими аналогами⁵⁵.

Етос жителя відбивають такі твори народної мудрості:

1. One good turn deserves another – Послуга за послугу.
2. Stretch your arm no further than your sleeve will reach – Протягуй свою руку не далше, ніж дотягнеться твій рукав (дослівний переклад). По приходу і витрати тримати (контекстуальний переклад).
3. Money likes to be counted – Гроші люблять рахунок.
4. Even short accounts make long friends – Навіть короткі рахунку створюють друзів надовго (дослівний). Дружба дружбою, а грошам рахунок (контекстуальний).
5. Take care of the pence and the pounds will take care of themselves – Подбайте про пенси, тоді фунти будуть піклуватися про себе (дослівний). Копійка рубль береже (контекстуальний).

54 Леонтьев К. Средний европеец, как идеал и орудие всемирного разрушения // Полн. собр. соч. в 6 т. М.

55 Савченко А.В. Выражение буржуазного этоса средствами парамеологии // Вестник Челябинского государственного университета. - 2011. - №11

6. Grudge every penny = Shiver over every copper – Тремтіти над кожною копійкою.

7. Penny saved is a penny earned – Зекономив – однаково, що заробив.

8. Keep something for a rainy day – Бережи гроші на чорний день.

9. Money makes money – Гроші до грошей линуть.

10. Money is a good servant but a bad master – Гроші - хороший слуга, але поганий господар (дослівний). Розумна людина – господар грошам, а скупий – слуга.

Як бачимо, основні характеристики дрібнобуржуазного етосу, відбиті у прислів'ях, – кмітливість, розважливість, ощадливість, скупість (і лише в останній з них скупість засуджується).

Вважаємо доречним також навести деякі російські афоризми, що розкривають сутність зовнішньої оцінки міщанина та його способу життя. Критика міщанства, як ми бачимо, була спільним місцем у мислителів, письменників, громадських діячів.

«Цари – те же актеры с тем отличием, что в театре мещане и разночинцы играют царей, а во дворцах цари – мещан и разночинцев» (В. Ключевский).

«Обыватель – это человек, отрывчато, изолированно думающий, не связывающий себя ни с чем и ни с кем» (М. Калинин).

«Мещане – это люди, которые уверены, что им должно быть хорошо» (С. Довлатов).

У наведених висловах відбито критичне сприйняття буржуазного етосу, серед дрібнобуржуазних характеристик згадуються лицимірство, нерозбірливість у засобах, безпринципність, безвідповідальність, марнославство.

Таким чином ми можемо підсумувати, що міщанський етос – це раціональність, заощадливість, працьовитість, політична апатія, посередність. І хоча ці характеристики об'єктивні, проте вони часто стають полем символічної боротьби і бажання найменувати міщанський етос або як єдиний раціональний, або ж як жорсткий та взагалі дегуманізований.

РОЗДІЛ 3. МІЩАНИ В СТАТИСТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

3.1 Кількісні показники щодо міського населення та міщан.

Основний матеріал, на який можна спиратися при пошуку такого роду статистики - це перепис населення 1897 року, а також джерела, які при співставленні з переписом, демонструють динаміку по окремих регіонах. Докладної інформації щодо динаміки кількісного складу міщан по всій території Російської імперії немає у зв'язку з відсутністю яких-небудь інших, окрім перепису, документальних джерел, які охоплюють всю територію імперії.

Взявши за основу дані перепису населення⁵⁶ слід зауважити на нерівномірність розподілу міщан по різних регіонах Росії. В табл.1 наведені показники розподілу міщан по регіонах за даними перепису.

Регіон	Всього осіб, тис.	Міщані, осіб, тис	%
Європейська Росія	94244,1	9945,9	10,6
Привіслинські губуренії	9402,3	2205,9	23,5
Кавказ	9289,4	753,4	8,1
Сибір	5758,8	323,7	5,6
Середня Азія	7746,7	151,3	2
Російська імперія в цілому	128142,1	13386	10,67

Таблиця 1 – Географічний розподіл міщан по макрорегіонам

⁵⁶ Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Под ред. Н. А. Тройницкого. т. II. Общій свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. С.-Петербург, 1905.

Як бачимо з таблиці за даними на 1897р. розподіл міщанства є достатньо нерівномірним, що обумовлено, в першу чергу, нерівномірним розвитком промисловості та урбанізації на європейській частині Росії, який призвів до збільшення кількості міського населення, що в свою чергу спричинило ріст міщанства. Більшість міщан – це жителі міст, за даними перепису вони склали 56% міського населення. Звернемо увагу і на високий відсотковий показник у Привіслинських губерніях пов'язаний із високою кількістю міщан в цьому регіоні, а також із впливом західноєвропейських країн, в яких міщанство, як суспільний стан, утворилось з використанням юридичних рішень.

Також слід зауважити на долю міщан серед міського населення. Зведені дані по окремим губерніям та містам наведені в додатку А. Як бачимо, більшість міського населення складають міщани, але спостерігається нерівномірний розподіл по окремим регіонам.

Окремо розглянемо динаміку зміни кількості населення на прикладі декількох міст.

Так, в Тулі, як і в цілому по Росії, із середини другої половини ХІХ ст. чисельність міщан збільшувалась. За даними Симонової Є.В.⁵⁷, в Тулі доля міщан зросла з 38 % у 1847 році до 47,5 % в 1897 р.

Збільшення абсолютної кількості міщан спостерігався і в Удмуртії⁵⁸. Якщо в 1858 році було зареєстровано 8709 міщан (50,7% міського населення), то після невеликого спаду (у 1864 році – 8529 міщан) під час перепису населення 1897 року було зареєстровано 14952 громадянина, які були приписані до міщанства, що складало 39,9% від загальної кількості міського населення. А до 1913 року кількість міщан ще подвоїлась і стала 29740 осіб (54% жителів міст). Тобто можна зауважити ріст кількості міщан у 3,4 разів.

⁵⁷ Симонова Е. В. Города Тульской губернии во второй половине XIX века: население и экономика / Е. В. Симонова. Тула: Издат. Центр ТГПУ им. Л. Н. Толстого, 2002. С. 55.

⁵⁸ Памятная книжка Вятской губернии на 1860 г. Вятка, 1860. С. 226–234; Памятная книжка Вятской губернии на 1866 и 1867 гг. Вятка, 1866. С. 111–115; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вятская губерния. СПб., 1904. С. 50; ГАКО. Ф. 574. Оп. 2. Д. 942. Л. 5–8

За період із 1861 по 1904 роки у Курській губернії на 90,9% відбулося збільшення чисельності міського населення. У 1861 року від загальної чисельності жителів губернії кількість городян становила 6,1% чи 113055 людина, а в 1897 року відзначається зростання частки городян у складі загального населення губернії до 9,3% чи 221527 осіб⁵⁹.

Цікава динаміка зміни кількості мешканців міст у Псковській губернії. Дані перепису 1897 року стверджують, що з 1122317 осіб губернії лише 4,3% склали міщани. У 1900 роках налічувалося 1 млн. 188 тис. жителів, причому частку міського населення припадало лише 86 тис. осіб, переважало селянство — понад 93 відсотків загальної кількості мешканців, а в 1914 році чисельність зросла до 1425100 осіб. При цьому чисельність міського населення зросла менш ніж загальна чисельність населення. У 1857р. міщан у містах Псковської губернії було 22610⁶⁰ (52% від кількості жителів міст), а в 1897р. кількість зросла до 28439, що складало лише 39,2% місцевих жителів. Звернемо увагу, що збільшення чисельності міського населення відбувалось незважаючи на постійну міграцію, в основному в Санкт-Петербург, в якому постійно спостерігалася нестача кваліфікованих трудових кадрів.

Нетиповою була ситуація в Західному Сибіру. Завдяки тому що Сибір розглядався як регіон інтенсивної колонізації, значна кількість населення міст була пришлою і приписку до суспільних станів не завжди була відображена коректно. У всьому регіоні наприкінці 1870-х рр. чисельність жителів міст складала 167639 осіб, а в 1897 р. вже зафіксовано 245280 міщан. Найбільший темп переселення в цей регіон спостерігався на початку ХХ століття, особливо в роки столипінської реформи. Так, в 1910 р. жителів міст було близько 520 тисяч, а в 1913 році – 562 тис.осіб. Також на соціальну структуру населення вплинула сибірська залізна дорога, яка призвела до активного зростання чисельності жителів та формування торгово-промислових центрів. Наприклад,

⁵⁹ Терещенко А.А. Социально-экономическое развитие провинциального города Центрального Черноземья во второй половине XIX – начале XX века. Курск, 2003. С. 66

⁶⁰ Медведева Н.М. Сословная структура населения городов Псковской губернии во второй половине XIXв.// Псков, №25. – 2006, с.162-170.

в Омську доля міщан в 1860 році становила 14,6% від жителів міста, а за даними перепису 1897 р. в ньому мешкало 37376 осіб, то в 1908 році цей показник зріс до 33,4%, що складало більше ніж 29 тис.осіб з загальної кількості 88 тис.осіб⁶¹.

На Дону міщанство тісно співіснувало із купецтвом, тут була зареєстрована найбільша кількість переходів між станами. Зростання кількості міщан відбувалось за рахунок міграції населення з інших регіонів країни. Донське козацтво практично не виступало в якості джерела поповнення міщан завдяки достатньо високому соціальному статусу. Особливістю формування міщанського суспільства цього регіону є нестала приналежність міщан до міст. Відомі випадки коли городяни, не будучи міщанами у своєму місті, прагнули потрапити до міщанських товариств інших міст області. Вони робили так тому, що зробити це у рідному місті іноді було надзвичайно важко. Розвиток промисловості на початку ХХ століття практично не вплинув на чисельність міщан краю (244,9 тис.осіб у 1897 році і 269,6 тис.осіб в 1913р.), але процес урбанізації вніс корективи у кількісне співвідношення між сільськими та міськими міщанами. Так в 1897 році міських міщан було 129,2 тис, а сільських – 115,7 тис. А в 1913 році розподілені міщани були наступним чином: у містах – 211,6 тис., у сільській місцевості – 58тис. осіб. ⁶².

З поміж інших виділяється Київська губернія, в якій кількість міщан більша за чисельність жителів міст. Це пов'язано з тим, що в повітах мешкало 405764 міщан, що в 1,52 рази більше ніж міщан мешкало в містах Київської губернії. В самому Києві за даними перепису 1897р. міщан було 97801 особа⁶³, що складало 39,48% від населення міста. Але це загальна кількість усіх міщан, міщани ж зараховані до київського міщанського стану становили трохи більше

⁶¹ Гончаров Ю.М., Чутчев В.С. Мещанское сословие Западной Сибири второй половины XIX – начала XX века. Барнаул, 2004.– 204с.

⁶² Смирнов Иван Николаевич Мещанское сословие на Дону: источники формирования // Вестник Таганрогского института имени А. П. Чехова. 2013. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/meschanskoe-soslovie-na-donu-istochniki-formirovaniya> (дата заернення: 12.05.2023).

⁶³ Федоров В. Киевские мещан. Кто? Кгда? Где? Друкарский двор Олега Федорова. 2017. –1010с.

половини від цього числа, тобто. приблизно 40-48 тисяч осіб на момент перепису 1897 року

Темпи зростання чисельності міського населення Росії були набагато вищими ніж зростання населення країни взагалі. З 1897 по 1 січня 1914 р. чисельність міського населення Росії (без Польщі) зростає на 8581,2 тис. осіб., чи 58,4%, тоді як у той самий період чисельність населення збільшилася на 33,7%. Порівняльні дані про динаміку чисельності міського населення межах всієї території Росії (без Польщі) у період 1867 - 1914 рр. наведено в таблиці 2⁶⁴.

Рік Регіон	Чисельність населення, тис. осіб				Приріст чисельності населення, %		
	1885	1897	1909	1914	1867 - 1897 рр.	1897 - 1914 рр.	1867 - 1914 рр.
Європейс ька Росія	9964,8	12064,8	14977,9	18597	84,4	54,3	184,2
Кавказ	669,1	1200,2	1449,7	1878	182,5	56,5	342
Сибір	345,1	496,6	817,3	1193,6	103,1	140,4	388,2
Середня Азія	651,8	934,4	1270,2	1608,8	412,8	72,1	782,5
Всього.	11630,8	14696	18515,1	23277	98,6	58,4	214,8

Таблиця 2 – Динаміка чисельності населення міст Росії (1867 – 1914рр)

Динаміка чисельності населення міст може слугувати опосередкованим джерелом даних щодо динаміки чисельності міщан. Хоча відсутня однозначна

⁶⁴ 1867 г.- Статистический временник Российской империи, т. II, вып. I, СПб, 1871:

1885 г.- Сборник сведений по России за 1884-1885 гг., СПб, 1887:

1897 г.- Окончательно установленное при разработке переписи наличное население городов, СПб, 1909 г., СПб, 1910: на 1 января 1914 г. - Статистический ежегодник России за 1914 г., Пг., 1915.

залежність між цими показниками, але наявна загальна тенденція на збільшення кількості людей, які мешкають у містах і, відповідно, тенденція на збільшення кількості міщан також спостерігається, що було продемонстровано на прикладах міст вище.

З цього можна зробити висновки, що наприкінці XIX – початку XX століть спостерігалась тенденція щодо збільшення міського населення на фоні збільшення загального населення країни. На початку XX століття спостерігався перехід від станового суспільства до класового, що не могло не знайти відображення у джерелах того часу. З 1890-х років більшість офіційних джерел не містять відомості щодо приналежності до суспільного стану і робити висновки щодо кількісного складу міщан достатньо складно – наявні поодинокі дані щодо окремих губерній та/або міст.

Взагалі, в середньому по Росії на представників міщанського стану припадало 43,4–44,6 % населення міст Російської імперії⁶⁵. А у масовій частці міських станів початку XX століття, тобто ремісників, почесних громадян, міщан та купців, міщани становили 91,1%.

3.2 Міщанське землеволодіння та землекористування в Росії

Міщанське землеволодіння формувалось після Указу імператора Олександра I від 12 грудня 1801 р., в якому містився дозвіл міщанам, купцям та державним селянам отримувати ненаселені землі. В якості матеріалів із землеволодіння та землекористування в Росії (кінець XIX – початок XX століття) можуть бути використані земельні переписи 1877, 1887 та 1905 років. Зауважимо, що ці переписи стосувалися лише європейської частини Росії. Для досліджень Уралу, Сибіру, Центрально-Азійських земель можна використовувати окремі регіональні документи. Згідно перепису 1905 року в європейській частині Росії було зареєстровано 395 млн. десятин землі. Головні категорії власників земель у 1905 році⁶⁶: казна, наділи, установи, приватні

⁶⁵ Рукавишников В.О. Население города: социальный состав, расселение, оценка городской среды. М., 1980.

⁶⁶ Волкотрубенко И.И. История военной приемки: реферат / Главное-ракетно-артиллерийское управление МО СССР. – М., 1975. – С.25. (Рукопис з архива автора).

землевласники (землі власників різних станів: дворян, купців, міщан та інших.) і селяни – власники надільних земель.

Міська реформа 1870 р. змінила характер володіння землею у місті, запровадивши буржуазний принцип її розподілу між городянами. Вся земля, розбита на різні за площею ділянки (площа наділів варіювалася в залежності від регіону від 0,2 до 6, а в деяких випадках і до 10 десятин), здавалася в оренду з торгів із платою подесятинно.

Сільськогосподарські заняття служили одним із джерел заробітку та засобів існування у сім'ях міщан. Вигони (землі всередині та поза містом) належали місту як адміністративній одиниці. У місті вигонами мали змогу користуватися лише міщани та купці, які були членами міського товариства. Проте вони не були її власниками і мали лише декларації про оренду цієї землі⁶⁷. Купівля-продаж землі всередині міста існувала, особливо в пореформений час. Спостерігалось зростання міщанського приватного землеволодіння, але порівняно з купецьким, кількість власників була значно нижча. За 1877 – 1905 рр. кількість власників земель у містах із міщан збільшилась з 2 до 3,6%. Серед купців 1905 р. власники землі становили 12,8% (1877 р. - 10,4%)⁶⁸.

	1905		1877		Збільшення
	дес.	%	дес.	%	
Правобережна Україна	218108	3,3	91124	1,4	126984
Лівобережна Україна	264369	4,9	127487	2	136882
Степова	387757	6,4	127164	2	260593
Разом по Україні	870234	5,7	345775	2	524459
Курська губернія	35042	2,45	17517	1,26	17525

Таблиця 3 – Особисте володіння землею міщанами

⁶⁷ Свод законов. Т. 9. СПб. 1857. Разд. III. Ст. 522

⁶⁸ Рубакин Н. А. Россия в цифрах. СПб. 1912, с. 124.

Особиста власність займає домінуючий стан в приватній власності в Україні. В таблиці 3 наведені обсяги земель, які знаходяться в особистій власності міщан. Для порівняння приведені також дані по Курській губернії⁶⁹.

Географічне положення впливає на майновий стан населення і зокрема, міщан. Так у Степовій Україні найбільшу відсоткову частину землі у приватній власності мають міщани – 8%, в той час, як в Лівобережній відсоткова частка міщан у приватній власності складає лише 5,9%, а на Правобережжі – всього 3,7%⁷⁰

Спостерігаємо значний приріст приватної земельної власності міщан за 29 років. Найзаможніші міщани володіли 40 і більше десятинами землі.

Вся земельна площа на території сучасної України поділялася між 192201 володіннями. З них 14,4% належало міщанам, що складало 27648 володінь⁷¹. Найбільший відсоток володінь міщан був у Правобережній Україні (21,3%), а найменший в Лівобережній – 12,0% незважаючи на те, що в Лівобережній Україні знаходилось найбільша кількість володінь (60% від загальної кількості), вони ще й використовувалися для вирощення їжі, що свідчить достатньо вагому перевагу сільського господарства на цій території (у селян більш ніж 66% володінь на Лівобережжі) у порівнянні із комерцією.

Також слід зауважити нерівномірність розподілу розміру володінь по території України. Так найбільший середній розмір землеволодінь спостерігається в Степовій Україні (122 дес.), а найменший – в Лівобережній (16 дес.). В Правобережній Україні середній розмір наділу міщан складає 28 дес⁷². Як і для іншої території Росії, більше 90% володінь – це дрібні володіння. Полтавська губернія має найбільшу кількість дрібних володінь – 98,6% володінь із загальною площею 66,4%. На Волині 24,9% від площ володінь міщан займають великі землевласники.

⁶⁹ Статистика землевладения 1905. СПб., 1906. Вып. 37. Курская губерния. С. 3

⁷⁰ Україна. Наковий та літературно-публіцистичний журнал. Рік 1, Т. 4. Київ. – 1907. С.121. URL: http://iht.univ.kiev.ua/library/kyevskaya_starina/kyevskaya_starina_Ukraine_1907_11-12.pdf

⁷¹ Там же, С.154

⁷² Там же, С.160-161

Аналіз даних по Курській губернії дозволяє зробити висновок, що в пореформений період була незначна кількість міщан, яка мала долю особистого землеволодіння, значно менша за власність на території України. Але тенденція збільшення кількості міщан-землевласників також має місце. Станом на 1905 рік всього у володінні міщан знаходиться 1092 землеволодіння⁷³, при цьому дрібні наділи складають 94,2% від загальної кількості володіння і лише 3 міщан (0,3% від загальної кількості), але у той самий час середнім землеробством було зайняті 5,4% землевласників-міщан (59 осіб).

По різних регіонах володіння землею міщанами суттєво відрізнялося. Сільськогосподарські заняття на початку 1860 років були притаманні 2/3 жителів міст Центральної частини Росії. Однією з особливостей міст було те, що містяни продовжували займатися сільським господарством. Як у великих містах, так в і містечках, можна було зустріти городи посеред міста.

Для Курська характерним було вирощування рідкісних порід дерев, а також можна зазначити, що багато міщан орендували землі під баштани не тільки у навколишніх курських поміщиків, а й в інших губерніях, наприклад, в Харківській, Полтавській, Чернігівській та Воронезькій.

В Київській губернії з початку XIX ст. міщани почали викуповувати вигідні землі для занять землеробством, садівництвом та виноградарством. Слід зауважити, що розміри наділів, які можна було передавати у спадок, були достатньо малими - від 0,5 до 2 десятин. А землі, придатні для хліборобства розділяли на частки від 6 до 15 десятин для здачі в оренду терміном до 12 років.

Окремо можна розглянути Санкт-Петербурзьку губернію. В ній у власності міщан знаходилось 328471,5 десятин землі, що складає 8,2% від загальної кількості. При цьому у більшість міщан (90,4% з власників землі) мала у володінні дрібні наділи, розміром менше 100 десятин. Лише 0,7%

⁷³ Статистика землевладения 1905. СПб., 1906. Вып. 37. Курская губерния. С. 46–47

власників земель мали у володінні більше 1000 десятин, а 8,9% вважалися середніми землевласниками (наділи від 100 до 1000 десятин).

В Пензенській губернії 1877 р. міщани володіли 20700 десятинами землі. (1,6% всіх землеволодінь губернії), а в 1905 р. в їх володінні було вже 51300 десятин, що складало 4,6% від загальної кількості приватного землеволодіння⁷⁴. Як і в інших землях центральної Росії в Пензенській губернії спостерігається тенденція на зростання кількості земель у володінні міщанами, які створювали фермерські господарства, в яких використовувалась агротехніка. На власних землях міщани створювали та розвивали підприємства із залученням найманої праці.

В Тамбовській губернії лише у 1% міщан встановлені факти володіння землею⁷⁵, при чому крупних землевласників серед них не було. Розмір наділів у власності міщан складав від 3 до 53 десятин.

А для Казані характерною була оренда земель у селян в приміських районах для ведення господарства, однак більшість міщан розглядали цей вид заняття лише як допоміжний і продукція призначалася для власного споживання, а не для отримання прибутку⁷⁶. в 1860-х роках в Казані було лише 139 міщан, які займалися сільським господарством без вказання права власності на землю. Вони орендували землю у селян в поселеннях, які розташовані поруч із містом.

Дані по Пермській губернії свідчать про типовий процес для неродючих земель Уралу та Сибіру. 1877р. в Пермі було 18 міщан-землевласників, які володіли 2,5 тис.десятин⁷⁷. Середній розмір наділів складав 141,3 десятини. Збільшення кількості землевласників до 42 у 1905 році демонструє загальну тенденцію до зростання чисельності землевласників серед міщан, але

⁷⁴ Каплуновский А.П. Российская мещанская община в городах Казанского Поволжья.1870-1918 гг. (этно-историческое исследование): Автореф. дис.... к.и.н. М., 1998

⁷⁵ Стрекалова Н.В. Мещанство в составе средних слоев провинциального российского города в начале XX в. // Вестник ТГУ. Т.20, вип.10, 2015. С.118

⁷⁶ Кошман Л.В. Город и городская жизнь в России XIX столетия. С.,: РОССПЭН, 2008. С.264.

⁷⁷ Белослудцева В.В. Мещанское землевладение и землепользование в Пермской губернии (конец XIX – начало XX века). Вестник ПНИПУ. Культура. История. Философия. Право. 2018. № 3. С.122. DOI: 10.15593/perm.kipf/2018.3.11

зауважимо, що у їх власності було всього 4443 дес., що складало лише 0,06% від загальної кількості приватних земель в губернії, що є нетиповим для центральних регіонів Росії, де у власності міщан знаходилось в середньому більше 2% особистих земель.

Сільськогосподарські заняття мали вплив на життєвий уклад городян. На початку 1860-х років у 20 губерніях Центральноєвропейської частини та Поволжя сільськогосподарські заняття відзначені більш ніж у 2/3 міст. Як основний вид переважало хліборобство (наявне у 26,7% міст), садівництво, городництво та виноградарство (16,3%).

Міста, де сільськогосподарські заняття мешканців не відзначені, становили менше 1/3, але слід зауважити, що і в таких містах переважна кількість міщан мали присадибні ділянки із господарством. Це характерно насамперед для Центрально-промислового району⁷⁸.

Право користування землею можна вважати одним з найцінніших прав, які мали міщани. В міщанському середовищі, і не лише в ньому, земля цінувалася як джерело харчів і мінімального додаткового продукту. Саме тому у рішеннях міщанських зборів про зарахування нових членів окремо зазначалося, що їх ухвалюють "без права користування міською землею".

У розподілі та використанні земель, якими здавна на правах оренди володіли міщани, існувало протистояння між міською владою та міщанським товариством. Так, наприклад, у 1886 р. міська дума Павловського Посада прийняла постанову, в якій стверджувала своє право розпоряджатися вигонними землями, полями, лугами та іншими землями, що належали місту, без втручання міщанського суспільства.

Таким чином, порівняння поземельних переписів показує зміцнення міщанського землеволодіння⁷⁹, яке можна вважати одінею із непривілейованих форм приватного особистого землеволодіння. До 1877 р.

⁷⁸ Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-1862 гг. – Санкт-Петербург : В Типографии К. Вульфа, 1863. – Часть 1. – 909 с. URL:

https://viewer.rusneb.ru/ru/000199_000009_003834451?page=1

⁷⁹ Каплуновский А.П. Мещанская община // Очерки городского быта дореволюционного Поволжья. Ульяновск, 2000. - С. 296

міщани володіли 1,9 млн дес. землі (2,1% від усього особистого землеволодіння в європейській частині Росії), до 1905 міщанське землеволодіння збільшилось майже вдвічі і доля землевласників-міщан складала 4%, а у 1915 р. міщани володіли понад 4,8 млн дес. (5,2%)⁸⁰. Більшість міщан-землевласників (понад 94 %) наприкінці XIX ст. були дрібними власниками (до 10 десятин), на їх долю приходилось 40 % всіх міщанських земель. Стільки ж землі перебувало у власності середніх землевласників, які становили 5% від загальної кількості власників. А крупними міщанськими землевласниками було менше 1% міщан-землевласників, але їх доля у володіння землями складала до 20% від загальної площі міщанських земель.

На підставі наведеної інформації можна зробити висновок, що наприкінці XIX - початку XX ст. відбулось зміцнення міщанського землеволодіння. Збільшився середній розмір володінь: 1877 р. – 32,0 дес., 1905 р. – 44,3 дес., 1915 р. – 42,2 дес., але в окремих регіонах спостерігалось і зменшення середнього розміру наділів⁸¹. Зміцнилися позиції середнього міщанського землеволодіння, його частку припадало близько половини всіх поміщицьких земель.

3.3 Статистичні дані щодо видів діяльності міщан.

В досліджуваній період міщани займалися ремеслом, дрібною торгівлею, задачею житла та приміщень, сільським господарством, вступали в служіння як прикажчиками установ, конторщиками, так і вступали в особистий найм, займались відхідництвом. Окрему категорію міщан, досить малочисельну, складали власники фабрик та заводів, які випускали продукцію на ринок. Також серед міщан зустрічалися й жебраки.

Закони накладали певні обмеження на діяльність міщан. Наприклад, існувало обмеження щодо вартості підрядних робіт (до 4 тис.рублів) та

⁸⁰Захарова В.В. Мещанское сословие пореформенной России: Дис. ... канд. истор. наук. М., 1998. - С. 152

⁸¹ Зеткин С.Н. Хозяйственная и торгово-экономическая деятельность мещан мордовского края второй половины XIX —начала XX в. / Регионология. №4. – 2010. URL: <https://regionsar.ru/ru/node/632> (дата звернення 4.04.2023)

обмеження щодо кількості найманих працівників не давало змоги конкурувати з купецтвом.

Дослідники по-різному оцінюють важливість роду занять серед міщан. Так Приклонський С.А. серед занять міщан на перше місце ставив землеробство, а потім уже дрібний торг і промисли⁸². Це в першу чергу обумовлено розповсюдженням практики городництва для власних потреб навіть серед городян. Водночас Миронов Б.Н. стверджує що вже до середини ХІХ століття землеробство втратило своє значення в містах, структура яких радикально змінилася⁸³. Як було показано вище, по різних регіонах Росії землеробством займались від 0,06% (Урал) до 3,6% (Україна) від загальної кількості міщан.

Звернемо увагу на те що доволі рідко зустрічаються відомості про промисловість у містах. У 1860-1870-х роках робота на мануфактурах і фабриках не згадується як основна серед занять міських жителів, навіть в промислово розвинених губерніях, що заперечує факт радикальної зміни структури російських міст і може непрямо вказувати на характер економічної функції російського міста. Абрамов Я. зазначав, що у Росії «міст з розвиненою промисловістю і торгівлею небагато», а також що «Вирішальним моментом є не вплив капіталістичної промисловості на село, а навпаки, вплив останньої на розвиток першої»⁸⁴. Мало місце наявності так званих фабричних поселень, які не мали офіційного статусу міста (наприклад, Орехово-Зуєво та ін.). В таких промислових центрах більшість робітників відносилась до селянства та не була приписана до міщанського стану.

Всю ремісничу діяльність можна поділити на групи за професійними напрямками. Деякі з цих груп наявні по всій території Росії без прив'язки до великих міст, наприклад, ремісники, які спеціалізуються в харчовій галузі

⁸² Приклонский С. А. Очерки самоуправления земского, городского, сельского. СПб. 1886, с. 279

⁸³ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – 2-е изд., испр. – Т. 2. – СПб.: Ивд-во "Дмитрий Буланин", 2000. – С.292.

⁸⁴ Абрамов Я. Мещане и "город" // Отечественные записки, 1883, т. 267, N 3. Отд. "Современное обозрение". – С. 1-21.

(пекарі, кондитери, тощо), ремісники з пошиття взуття та одягу, ремісники, які займаються виробництвом предметів домашнього господарства (ковалі, слюсарі, столяри, гончарі, пічники, тощо). Інша група ремісників, до якої входять візники, годинникарі, прикажчики, ювеліри (майстри золотих і срібних справ), іконописці та інші, наявна лише у містах. Загальну кількість спеціальностей підрахувати складно, що пов'язано з широкою географією. Так, в південних та центральних регіонах країни виділяли більш ніж 30 спеціальностей, а на півночі мали розповсюдження інші спеціалізації.

Для ремісників ще з часів Петра I була введена система цехів за професіями, для яких обиралась цехова управа, а всі ремісники для зменшення податків приписувались до цехів. Якщо відносити цеховиків до міщан, то потрібно зазначити, що цеховики поділялись на майстрів, робочих та учнів, а перехід між цими категоріями був можливий лише після відпрацювання протягом декількох років (зазвичай, трьох) й складання так званого іспиту – виготовлення того чи іншого виробу. Так, в Курську у 1859 році зафіксовано 2044 ремісники, з яких було 498 майстрів, 844 робітника та 702 учня⁸⁵.

Слід зауважити, що частина ремісників не була приписана до цехів і, відповідно, такі ремісники не знаходять відображення в тогочасній статистиці. До того ж з урахуванням обмежень фабрики, заводи та мануфактури, які належали міщанам, були більш схожі на маленькі домашні майстерні, хоча і висока доля ремісників, які працювали без найманої праці.

В Курську набули розвитку такі напрямки ремісничої діяльності як кравці, бондарі, срібні справ майстри, каретні майстри, шевські та черевичкові, ковальські, шапкові та гончарні⁸⁶. В той самий час в Білгороді перелік професій був значно ширшим та включав крім найрозповсюджених ще й годинникарів, іконописців, каретників, тощо. У 1897 році доля міщан, які займалися виготовленням товарів для домашнього господарства складала 18%, зайнятими пошиттям одягу та взуття було 43,8%, а приготуванням їжі

⁸⁵ Памятная книжка Курской губернии на 1860 год. Курск, 1860. С. 170–258.

⁸⁶ Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–62 г. СПб., 1863. С. 5.

займалися 37,1%⁸⁷. Інші види ремісництва склали 1,1% від загальної кількості ремісників.

До середини XIX ст. в Києві набули розвитку такі напрямки промислової діяльності як пошиття одягу та ткацтво (11,75% від загальної кількості міщан Києва), будівельні роботи (5,88%), переміщення (5,8%), виробництво харчових продуктів – 4,79%, обробки волокнистих речовин (4,75%), обробки металів (4,33%) та дерева (4,07%)⁸⁸.

В центральноевропейських та поволзьких губерніях міщан серед власників заводів, фабрик та мануфактур було 9,5%. Найбільше міщанам належали підприємства з обробки сала та воску (22,4%), металообробні підприємства та підприємства з виготовлення металевих виробів (13,4%), харчової промисловості (12,1%) та хімічні (10,6%)⁸⁹. Більшість з цих закладів виготовляла продукцію для особистого споживання міських жителів.

А в Псковській губернії в той самий час відмічається слабкий розвиток кустарних промислів. Лісні промисли існують по всій губернії, але їх розвиток неоднорідний. Достатньо високо розвинена галузь з обробки льону, але міщани не задіяні в цій галузі, льняною промисловістю володіють селяни⁹⁰. В Псковській губернії розвинені напрямки діяльності, пов'язані з обробкою та заготівлею ліса, смолокуріння та вуглепалення, а також, суднобудівництво зумовлені географічним розташуванням. А кількісні показники щодо ремісників цієї губернії станом на 1896р. такі: майстрів 2429, робітників – 2508 та учнів – 956, що говорить про достатньо розвинені промисли та постійність роботи ремісників.

⁸⁷ Терещенко А.А. Социально-экономическое развитие провинциального города Центрального Черноземья во второй половине XIX – начале XX века. Курск, 2003. С. 152.

⁸⁸ Киевская губерния. - 1904. -[6], XII, 287 с. // Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : [кн. 1-89] / под редакцией Н. А. Тройницкого. - [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899-1905. URL: <https://www.prlib.ru/item/436637> (дата звернення 07.05.2023)

⁸⁹ Орлов П. А., Будагов С. Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России. СПб. 1894

⁹⁰ Василев И.И. Псковская губерния историко-географические очерки, как пособие народным учителям по предмету родноведения, с картою губернии. Псков: Типография губернского правления. 1896 р. URL: <https://vivaldi.pskovbook.ru/job18.pdf/view> (дата звернення 02.05.2023).

В Західному Сибіру в середині XIX століття спостерігається збільшення стабільності зайнятості міщан хоча близько 70% з них продавали свою працю – наймалися різноробами, слугами, ремісниками-кустарями. Міщани північних міст активно брали участь у риболовецьких промислах. Специфічним промислом була оренда ополонки. Отримавши ополонки в оренду, міщани мали право отримувати платню як з приватних водовозів так і з окремих громадян⁹¹. Як і в інших регіонах, ремісники мали можливість записатися в цех. Завдяки своєму розташуванню Тюмень стала лідером шкіряної промисловості, вироби якої повністю продавали. Також поміж інших розвивалися клеєварна та миловарна промисловість свічкове виробництво. В середині XIX ст. на території Західного Сибіру промисловість знаходилась на різних стадіях економічного розвитку, а кількість спеціальностей досить велика. Наприклад, в Томську працювали ремісники 47 спеціальностей, а в Сургуті були представники лише 7 спеціальностей (інші займалися риболовлею, полюванням, збиранням грибів та ягід або наймалися різноробами для обслуговування суден)⁹². По кількісному розподілу міщан цього регіону існують суперечливі дані.

У другій половині XIX ст. спостерігалось зростання міщанського промислового підприємництва. У 1882 р. у Москві серед власників промислових та торгових закладів було близько 10 тис. міщан⁹³ (у середині 1840-х років – 148 осіб).

В Московській губернії розвиток мануфактур спостерігався ще й до реформи. Найбільший розвиток набула текстильна промисловість до 1850-х років⁹⁴. В більшості фабрики, якими володіли міщани були дрібними закладами або мануфактурами, в яких працював господар та не більше 10 найманих робітників. В пореформений період спостерігається постійне

⁹¹ Гончаров Ю.М., Чугчев В.С. Мещанское сословие Западной Сибири второй половины XIX – начала XX века. Барнаул, 2004.– С.63.

⁹² Там же, С. 70.

⁹³ Нифонтов А. С. Формирование классов буржуазного общества в русском городе второй половины XIX в. // Исторические записки, 1955, т. 54, с. 247.

⁹⁴ Самойлов Л. Атлас промышленности; Тарасов С. А. Статистическое обозрение промышленности Московской губернии. М. 1856

зростання кількості промислових закладів, особливо тих, в яких потрібні професійні навички, наприклад, виготовлення музичних інструментів, екіпажів. За даними кінця 1880-х років, у Москві компанії з числом робітників 50 - 100 осіб становили 0,1% від усіх "фабрик", що належали міщанам⁹⁵.

В Санкт-Петербурзькій губернії основна маса робочого люду займається діяльністю, яка не вимагає майже жодних професійних знань – це двірники, візники, прислуга, тощо. Інша категорія міщан займається промислами на місцях свого проживання (лісовими заготовками, сплавом лісових матеріалів, перевезенням продуктів, видобутком піску, тощо). Основні місцеві промисли населення пов'язані із географічним розташуванням (наявність лісів та водних об'єктів, морської затоки та озер). Фабрично-заводська промисловість поза містами і передмістями Санкт-Петербурга розвинена слабо. Найбільш типові виробництва - лісопильне, цегляне, скляне, шкіряне, папероробне. Всього станом на 1894 рік в губернії зареєстровано 809 підприємств.

У 1855 році розподіл за видами діяльності міщан Казані виглядав наступним чином: торгівлею займалися 102 родини, найманими службовцями та в услужінні були задіяні 63 родини, ремісництвом та виробництвом займалися 38 родин, а іншими видами діяльності (здача житла в оренду, відхідники, службовці) – 24 родини⁹⁶.

Відомість 1862 р. про чисельність міщан по Казанській губернії надає загальну картину занять . В губернії з 21794 міщан абсолютну більшість складала міські жителі. З них землеробством займались 2393 особи, також виділяли найм на службу, в більшості – в служіння до приватних осіб, торгівлю та ремесло⁹⁷. В таблиці 4 наведено розподіл за видами діяльності міщан.

Ще одним напрямком діяльності міщан було торгівля. В містах торгівлю поділяли на групи: постійна, періодична (базари та ярмарки) та неперіодична.

⁹⁵ Захарова В. В. Мещанское сословие пореформенной России. М. 1998. Автореферат канд. дисс, с. 11

⁹⁶ Бессонова Т.В. Хозяйственная деятельность мещан Казанской губернии в первой половине XIX века./ Вестник Чувашского университета. 2011, №2. С. 19.

⁹⁷ Там же, С.21

Наприкінці XIX століття найвищі темпи розвитку набула стаціонарна торгівля, яка крім міст з'явилась і в селах. Роздрібна торгівля була одним із головних видів діяльності міщан. Так, в Курську в 1861 році зареєстровано 561 торгові точки (магазини, лавки, лавочки)⁹⁸. Така велика кількість місць торгівлі обумовлена аграрним характером економіки регіону. А в Київській губернії торгівлею займається 25,6% міщан⁹⁹.

Вид діяльності	Кількість осіб	%
Землеробство	2393	10,9
Торгівля	8393	38,5
Особистий найм	6479	29,7
Відомості відсутні	982	4,5
Звільнені в інші міста	3488	16
Інші види	64	0,4

Таблиця 4 - Розподіл за видами діяльності міщан Казанської губернії в 1862р.

На території Західного Сибіру в торгівлі були задіяні 19% родин. Бійські міщани вивозили товари до Монголії. А Тобольські міщани виступали посередниками між гуртовими торговцями та корінними жителями Півночі, отримуючі прибуток в розмірі до 10% від обороту. Також міщани поставляли до казенного відомства хліб, м'ясо, сало та інші продукти¹⁰⁰.

⁹⁸ Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–62 гг. СПб., 1863. С. 4.

⁹⁹ Киевская губерния. - 1904. -[6], XII, 287 с. // Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : [кн. 1-89] / под редакцией Н. А. Тройницкого. - [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899-1905. URL: <https://www.prlib.ru/item/436637> (дата звернення 07.05.2023)

¹⁰⁰ Гончаров Ю.М., Чутчев В.С. Мещанское сословие Западной Сибири второй половины XIX – начала XX века. Барнаул, 2004 – С. 60-62.

Міста стають торгівельними центрами, в які везуть власну продукцію торговці та жителі околиць. Зауважимо, що міщани продавали не лише власний товар, а й займалися перекупкою у селян, які привозили товар на базари та ярмарки.

З 5 жовтня 1906 р. селянам та міщанам дозволили влаштовуватися на державну службу. Так, можна було вступити на державну службу, через кілька років отримати перший класний чин колезького реєстратора. Після чого отримати чин, який надає право на особисте та спадкове дворянство. Аналіз справ про вихід із міщанського стану Тамбова свідчив про вступ тамбовських міщан на службу до різних державних установ¹⁰¹.

Окрему увагу слід звернути на маргінальні елементи, які повсякчас зустрічалися веред міщан. Статистичні дані щодо кількості таких міщан відсутні, в більшості випадків їх приписують до відхідництва та інших видів зайнятості населення.

Отже, незважаючи на постійне зростання потреб населення в продукції, модернізація виробництва закладів, які належать міщанам майже не проводилась і виробництво лишалось кустарним. Це пов'язано з невеликою потужністю цих закладів у порівнянні з купецькими заводами та фабриками. У більшості міщанських закладів працювало 10-16 осіб, а сума щорічного виробництва складала 6-15 тис. рублів, що не давало можливості розширювати виробництво. Задіяність у промислах забезпечувала міщан та їх родини.

Міщані можуть розглядатися як основа дрібного та середнього підприємництва, які в своїй діяльності використовували такі методи збільшення капіталу як перепродаж товарів селян та дрібних виробників, поєднання торгових операцій із лихварством та розплата за виріб товарами. Але основна маса міщан складала міську бідноту.

¹⁰¹ Стрекалова Н.В. Доход населения провинциального города России в начале XX века: проблемы, методика исчисления, фактор социальной стратификации // Вестник Тамбовского университета. Серия Гуманитарные науки. Тамбов, 2010. Вып. 9 (89). С. 223-228.

ВИСНОВКИ

У результаті оброблення великої кількості джерел, літератури, законів і статистики, нами було зроблено кілька важливих висновків стосовно міщанства у Російській імперії XIX – початку XX ст. Дослідження міщанства ускладнено законотворчими помилками, діяльністю письменників, публіцистів та політиків, нечіткою термінологією, внутрішньою неоднорідністю та суперечливістю, яка виражається у внутрішній орієнтації на буржуазний спосіб життя і об'єктивною тенденцією до пролетаризації.

Можна стверджувати, що міщанство як стан, диференціювалося дуже швидко і юридичні рамки стану перестали відповідати потребам суспільного розвитку менше ніж за століття. Протягом XIX ст. зберігалася тенденція до розширення кордонів стану і збільшення можливостей долучення до нього. Був зроблений висновок щодо активної участі міщан у міському самоврядуванні та про поступове згасання інтересу міщан до самоврядування.

Також ми дійшли до висновку, що «міщанство» - суперечлива і неоднорідна категорія, яка охоплює як кілька історичних періодів розвитку цього феномену, так і декілька значень, багато з яких мають аксіологічну конотацію. У найзагальнішому вигляді міщанин - це городянин нижчого розряду, міський житель, який належить до міського ремісничо-торговельного прошарку населення, будучи носіями традиційної власницької культури. Був зроблений висновок про необхідність для майбутньої історіографії попереднього уточнення категорії «міщани» перед кожної з робіт, задля уникання полісемії в наукових термінах.

Межі міщанства, а, відповідно, і спосіб та результат його дослідження, розрізняються в залежності від того значення, яке вкладається у цю категорію. Жоден з підходів (юридичний, економічний, психологічний) окремо не може дати вичерпну характеристику міщанства протягом усього його існування.

Поняття класу у марксистському розумінні також не можна застосовувати при аналізі міщан, бо його використання призводить до сильного спрощення. В комплексних дослідженнях міщанства варто від цього терміну відмовитися,

а при аналізі міщанського населення користуватися лише поняттями «міщанський стан» (вузьке значення) та «міщанські верстви» (широке).

Негативна оцінка інтелігенцією міщанства не є безпідставною, проте вона заважає історичному дослідженню, бо редукує всю складність історичної ролі цієї групи до її морально-ціннісної системи.

Результати статистичного аналізу продемонстрували, що російське міщанство, хоч із запізненням у порівнянні з європейськими державами, але все ж таки набувало все більшої суспільної ваги у житті Російської імперії. Цей процес не був рівномірним, проте міщанство змінювалося не тільки кількісно, а й змінювало свій рід діяльності і переходило до не сільськогосподарських видів роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамов Я. Мещане и "город" // Отечественные записки, 1883, т. 267, N 3. Отд. "Современное обозрение". – С. 1-21.
2. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Передмова, коментар В. В. Кравченка ; Художник, упоряд. іл. В. О. Ріяка Харків: «Дельта», 1993. 256 с.:
3. Бальмонт К. «Мещане».
4. Бачинин В.А. Мещанство как социально-нравственная проблема. М., 1982.
5. Белинский В. Г. О детских книгах [Электронный ресурс]: офиц. сайт. – Режим доступа: <http://mreadz.com/new/index.php?id=360497&pages=2>.
6. Белослудцева В.В. Мещанское землевладение и землепользование в Пермской губернии (конец XIX – начало XX века). Вестник ПНИПУ. Культура. История. Философия. Право. 2018. № 3. С.122. DOI: 10.15593/perm.kipf/2018.3.11
7. Бессонова Т.В. Хозяйственная деятельность мещан Казанской губернии в первой половине XIX века./ Вестник Чувашского университета. 2011, №2. С. 19.
8. Большая советская энциклопедия. 3 изд. М., 1974. Т. 16
9. Борисенко В. Й. Курс української історії: 3 найдавніших часів до XX століття. (Навчальний посібник). К.: Либідь, 1996. 616 с.
10. Василев И.И. Псковская губерния историко-географические очерки, как пособие народным учителям по предмету родиноведения, с картою губернии. Псков: Типография губернского правления. 1896 р. URL: <https://vivaldi.pskovbook.ru/job18.pdf/view> (дата звернення 02.05.2023).
11. Виртшафтер Элис К. Социальные структуры: разночинцы в Российской империи / Пер. с англ. Т. П. Вечериной; Под ред. А. Б. Каменского. – М.: Логос, 2002. – 272 с.
12. Волков М. Я. Формування міської буржуазії у Росії XVII– XVIII ст. / М.Я. Волков // Міста феодальної Росії. – М., – 1975. – С. 195.

13. Волкотрубенко И.И. История военной приемки: реферат / Главное-ракетно-артиллерийское управление МО СССР. – М., 1975. – С.25. (Рукопис з архива автора).
14. Гончаров Ю.М., Чутчев В.С. Мещанское сословие Западной Сибири второй половины XIX – начала XX века. Барнаул, 2004.– 204с.
15. Грамота на права и выгоды городам Российской империи. 1785. Апреля 21. ПСЗ РИ. Собр. первое. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-е собств. е. и. а. канцелярии, 1830. Т. XXII. № 16 187. С. 358–384.
16. Грамота на права и выгоды городам Российской империи. С.364.
17. Даль В.И. Толковый словарь живого русского языка./ В.И. Даль – СПб., – 1998. – С. 691.
18. Дитятин И. И. Устройство и управление городов России. Т. 1. Города России в XVIII столетии. Спб., 1875. С. 432.
19. Дитятин И.И. Городское самоуправление в России. Ярославль, Типография Г. В. Фильк, 1877. С.157-158.
20. Дитятін І.І. Устрій та управління міст у Росії. / І.І. Дитятін. – Т. 1. – С. 401.
21. Екатерина II. Грамота на права и выгоды городам Российской империи // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. — СПб.: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. — Т. XXII, 1784—1788, № 16187. — С. 358—384
22. Законы о состояниях. СПб., 1900; Т. X:
23. Захарова В.В. Мещанское сословие пореформенной России: Дис. ... канд. истор. наук. М., 1998. - С. 152-154
24. Зеткин С.Н. Хозяйственная и торгово-экономическая деятельность мещан мордовского края второй половины XIX —начала XX в. / Регионология. №4. – 2010. URL: <https://regionsar.ru/ru/node/632> (дата звернення 4.04.2023)
25. Иванова Н. А., Желтова В. П. Сословное общество Российской империи (XVIII – начало XX века). Москва: Новый Хронограф, 2010. 752 с

26. Калинин В. Д. Из истории городского самоуправления в России (XVII- начало XX века). Социальные и гуманитарные науки. Серия 4. Государство и право. Реферативный журнал. 1994. С. 30.
27. Каплуновский А.П. Мещанская община // Очерки городского быта дореволюционного Поволжья. Ульяновск, 2000. - С. 296
28. Каплуновский А.П. Российская мещанская община в городах Казанского Поволжья.1870-1918 гг. (этно-историческое исследование): Автореф. дис.... к.и.н. М., 1998
29. Карліна О. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII століття. Альманах соціальної історії. Випуск 10. С. 97–114.
30. Квеселевич, Д. И. "Русско-английский фразеологический словарь". М.: Рус. яз., – 2001. – 705 с.
31. Кизеветтер А. А. Городовое положение Екатерины II. М., 1909.
32. Кизеветтер А.А. Российское общество в XVIII веке. / А.А. Кизеветтер. – Ростов-на-Дону, – 1905.
33. Клокман, Ю.Р. - Социально-экономическая история русского города, вторая XVIII в. / Ю.Р. Клокман – М., – 1967. – С. 34.
34. Ключевский В. О. Краткое пособие по русской истории.
В.О. Ключевський – М., – 1992. – С. 161;
35. Кохан О.О. Економічне та правове становище київського міщанства у 1782 – 1870 рр., Дис. канд. істор. наук. — Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2021. – С.67
36. Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. 448 с.
37. Кузнецов С.А. Большой толковый словарь русского языка. / С.А. Кузнецов. – СПб., – 2000
38. Левитов О.И. Жизнь московских закоулков. Очерки и рассказы. / О.И. Левитов – М., – 2013;

39. Ленин В. И. Развитие капитализма в России. - М.: Издательство политической литературы, 1986. - 610 с.
40. Медведева Н.М. Сословная структура населения городов Псковской губернии во второй половине XIX в. // Псков, №25. – 2006, с.162-170.
41. Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну : в 3 т. СПб. : Дмитрий Буланин, 2015. Т. 2. 912 с.
42. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – 2-е изд., испр. – Т. 2. – СПб.: Ивд-во "Дмитрий Буланин", 2000.
43. Мыш М.И. О мещанских и ремесленных управлениях. СПб., 1896.
44. Наказ комиссии о составлении проекта нового Уложения // Сочинения императрицы Екатерины II. Т. 1. СПб., 1849.
45. Нифонтов А. С. Формирование классов буржуазного общества в русском городе второй половины XIX в. // Исторические записки, 1955, т. 54, с. 247.
46. Ожегов. С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. М., 2008.
47. Орлов П. А., Будагов С. Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России. СПб. 1894
48. Осовская М. "Рыцарь и буржуа: исследования по истории морали". - М.: Прогресс, 1987. - 527 с.
49. Островский А.Н. Гроза: драма. – Санкт-Петербург : Азбука, 2012
50. Памятная книжка Вятской губернии на 1860 г. Вятка, 1860. С. 225–233;
51. Памятная книжка Вятской губернии на 1866 и 1867 гг. Вятка, 1866. С. 112–116;
52. Памятная книжка Курской губернии на 1860 год. Курск, 1860. С. 184–258.
53. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Под ред. Н. А. Тройницкого. т. II. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. С.-Петербург, 1905

54. Писарькова Л.Ф. Развитие местного самоуправления в России до Великих реформ: обычай, повинность, право / Л.Ф. Писарькова // Отечественная история. – 2001. – № 3. – С. 27-28.
55. Полное Собрание Законов Российской Империи Т. 25 Отд 2.СПб., 1850. 364 с.
56. Полное собрание законов Российской империи. Второе собрание. Т. 24. Ч. 1. СПб., 1830. С. 53–54.
57. Полное собрание законов Российской империи. Т. XVIII. СПб., – 1830. С. 259-260;
58. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. і до 1905 р. Україна. 1907. № 4. С. 146–180.
59. Приклонский С. А. Очерки самоуправления земского, городского, сельского. СПб. 1886, с. 279
60. Радянська енциклопедія історії України: Том 3: Летичів – Розкопки / Ред. кол.: А. Д. Скаба (відповід. ред.) та ін. – К.: УРЕ, 1971. – 576.
61. Российское законодательство X-XX вв. М., 1984-1994;
62. Рубакин Н. А. Россия в цифрах. СПб. 1912, с. 124.
63. Рукавишников В.О. Население города: социальный состав, расселение, оценка городской среды. М., 1980.
64. Ключевский В.О Русская история : Полный курс лекций : В 3 томах /– Москва : АСТ ; Минск : Харвест, 2002.
65. Русский энциклопедический словарь, издаваемый И. Н. Березиным. Т. X.
66. Рындрюнский П. Г. Городское гражданство дореформенной России. Москва: Изд. Академии наук СРСР, 1958. 558 с. С. 111-112.
67. Савченко А.В. Выражение буржуазного этоса средствами парамеологии // Вестник Челябинского государственного университета. - 2011. - №11
68. Самойлов Л. Атлас промышленности; Тарасов С. А. Статистическое обозрение промышленности Московской губернии. М. 1856
69. Сборник всех узаконений и распоряжений правительства по земским учреждениям. СПб., 1868. С. 226–230
70. Сборник сведений по России за 1884-1885 гг., СПб, 1887:

71. Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений о мещанских и ремесленных управлениях / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 79.
72. Свод законов. Т. 9. СПб. 1857. Разд. III. Ст. 522
73. Свод законов гражданских. СПб., 1900;
74. Свод законов о состояниях. СПб., 1911;
75. Симонова Е. В. Города Тульской губернии во второй половине XIX века: население и экономика / Е. В. Симонова. Тула: Издат. Центр ТГПУ им. Л. Н. Толстого, 2002. С. 55.
76. Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений / Сост. Н. Абрамов. М., – 1999. – С. 242.
77. Смирнов Иван Николаевич Мещанское сословие на Дону: источники формирования // Вестник Таганрогского института имени А. П. Чехова. 2013. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/meschanskoe-soslovie-na-donu-istochniki-formirovaniya> (дата заернения: 12.05.2023).
78. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. М., 1993. С. 285
79. Старостенко А.М. Мещанство как социальный феномен: анализ происхождения и функции//Старостенко А.М.
80. Статистика землевладения 1905. СПб., 1906. Вып. 37. Курская губерния. С. 46–47
81. Статистический временник Российской империи, т. II, вып. I, СПб, 1871:
82. Статистический ежегодник России за 1914 г., Пг., 1915.
83. Стрекалова Н.В. Доход населения провинциального города России в начале XX века: проблемы, методика исчисления, фактор социальной стратификации // Вестнк Тамбов-ского университета. Серия Гуманитарные науки. Тамбов, 2010. Вып. 9 (89). С. 223-228
84. Стрекалова Н.В. Мещанство в составе средних слоев провинциального российского города в начале XX в. // Вестник ТГУ. Т.20, вип.10, 2015. С.118

85. Терещенко А.А. Социально-экономическое развитие провинциального города Центрального Черноземья во второй половине XIX – начале XX века. Курск, 2003. С. 152.
86. Україна. Наконий та літературно-публіцистичний журнал. Рік 1, Т. 4. Київ. – 1907. С.121. URL:
http://iht.univ.kiev.ua/library/kievskaya_starina/kievskaya_starina_Ukraine_1907_11-12.pdf
87. Федоров В. Киевские мещане. Кто? Когда? Где? Друкарский двор Олега Федорова. 2017. –1010с.
88. Филиппов А. Н. Учебник истории русского права. Пособие к лекциям. Юрьев, 1907. С. 726.
89. Чехов А. П. «Ионыч» / Антон Павлович Чехов..
90. Чистякова О.И. Российское законодательство X-XX ст: в 9 т. / Т. 5. М., – 1987.
91. Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – 365с.
92. Шаццлло М. К. Социальный состав буржуазии в России в конце XIX века. М.: Ин-т российской истории (РАН), 2004. 268 с. С. 17.
93. Ширле И. Третий чин или средний род: история поиска понятия и слов в XVIII века. «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода. Москва: НЛЮ, 2012. Т. 1. С. 225–248. С, 235.
94. Щербаков С. В. Последствия городской реформы 1892 года для местного самоуправления. Вестн. Моск. гос. обл. ун-та. 2010. № 2. С. 17–19.
95. Щукин В.Г. Апология Молотова. Мещанство и интеллигенция в историко-культурной пер-спективе // Вопросы философии. Вып. 5. М., 2011.
96. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-1862 гг. – Санкт-Петербург : В Типографии К. Вульфа, 1863. – Часть 1. – 909 с. URL: https://viewer.rusneb.ru/ru/000199_000009_003834451?page=1 (дата звернення 17.03.2023)
97. Энциклопедический словарь товарищества «Бр. А. и И. Гранат». Пг., 1920.

98. Confino M. The soslovie (estate) paradigm Reflections on some open questions / Michael Confino – <https://doi.org/10.4000/monderusse.9502>.
99. Freeze G. The Soslovie (Estate) Paradigm and Russian Social History / Gregory Freeze. // The American Historical Review. – 1986. – №91.
100. Longman Advanced American Dictionary. Pearson Education Limited, 2000. P. 153. 4 Ibid. P. 1079.
101. Wright, Erik Olin (2015). Understanding Class. London: Verso

Додатки

Додаток А

Розподіл міщан та городян по губерніях

Регіон	Губернії	всього, осіб	міщані, осіб	% міщан	Жителі міст, осіб	% городян
Центральна Росія	Московська	2430581			1134382	46,67
	Санкт- Петербурзька	2112033	123267	5,84	1421753	67,32
	Курська	2371012	100344	4,23	221527	9,34
	Володимирська	1515691	105000	6,93	190618	12,58
	Псковська	1122317	48259,63	4,3	72951	6,5
	Тулська	1419456	102384	7,21	171980	12,12
Сибир	Томська	1927679			127931	6,64
	Іркутська	514267			62795	12,21
	Єнисейська	570161			62884	11,03
	Тобольська	1433043			87351	6,1
Урал	Пермська	2994302	97241	3,25	179339	5,99
	Оренбурзька	1600145			152601	9,54
Україна	Київська	3559229	672048	18,88	459253	12,9
	Харківська	2492316	167212	6,71	367343	14,74
	Волинська	2989482			233847	7,82
	Єкатеринославська	2113674			241005	11,4
	Подольська	3018299			234778	7,78
Середня Азія (разом)	Самаркандська	860021			135313	15,73
	Сирдар'їнська	1478398			205596	13,91
	Ферганська	1572214			284358	18,09
Всього (Росія)		125640021	13386392	10,65	17135951	13,64

Джерело - Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Под ред. Н. А. Тройницкого. т. II. Общий свод по Империи

результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения,
произведенной 28 января 1897 года. С.-Петербург, 1905.

Резюме

Об'єкт роботи - міщани Російської імперії у період ХІХ – початок ХХ ст.

Предмет роботи - соціальна структура міщанства, його правове положення та мораль.

Мета роботи є вивчення законодавства, соціальних практик та статистика, що стосується групи населення «міщани» в Російській імперії ХІХ - початку ХХ століття.

У першому було досліджено зміни правового статусу міщанства в Російській імперії. Також була проаналізована участь міщанства у діяльності органів міського самоврядування Російської імперії. Виділена закономірність розвитку міщанства як стану, визначені основні документи, що впливали на юридичне положення міщанства.

У другому розділі проводиться аналіз слів «міщанин» та «міщанство», зміни їхнього змісту та слововживання. Міщанство було досліджено на предмет відповідності різним узагальнюючим термінам, був зроблений висновок про невідповідність жодному з них через велику кількість значень слова, юридичні помилки, об'єктивну розмитість цього стану та його поступову еволюцію. Етос міщанства був охарактеризований як органічно витікаючий з міщанського стилю життя.

У третьому розділі проведений аналіз різноманітних статистичних джерел, щодо життя міщанства. Розкриті питання щодо чисельності, характеру землевласництва та видів діяльності міщан.

За результатами роботи були зроблені висновки щодо суперечливої історичної природи міщанства, та причин з яких його дослідження є ускладненим. Була аргументована необхідність не обмежувати критерії визначення міщанства лише становими кордонами. Був зроблений висновок, щодо того, що негативне оцінка міщанства не є безпідставною, але не є достатньою для повноцінного дослідження цієї групи.

Ключові слова: міщани, міщанство, стан, етос.

Resume

The object of work - the petty townspeople (meshchane) of the Russian Empire in the period XIX - the beginning of the XX century.

The subject of work is the social structure of petty townspeople social groups, their legal position and morality.

The aim of the work is the development of legislation, social practices and statistics, which exist among the petty townspeople population groups of the in the Russian Empire of the XIX - the beginning of the XX century.

The first chapter a change in the legal status of meshchanstvo in the Russian Empire was explored. Also, meshchanstvo in the activities of the organs of the Russian self-regulation of the Russian Empire was analyzed. A pattern of the development of meshchanstvo as an estate is singled out, the main documents that influenced the legal status of meshchanstvo are identified.

The second chapter analyzes the words «meshchane» and «meshchanstvo», changes in their meaning and word usage. Meshchanstvo was examined for compliance with various generalizing terms, it was concluded that it did not correspond to any of them due to the large number of meanings of the word, legal errors, the objective differentiation of social group itself and its gradual evolution. The ethos of meshchanstvo was characterized as organically arising from the petty townspeople way of life.

The third chapter analyzes various statistical sources relating to the life of the petty townspeople. The issues of the number, nature of land tenure and types of activities of the townspeople are revealed.

Based on the results of the work, conclusions were drawn the controversial historical nature of petty townspeople, and the reasons why its study is complicated. Was reasoned the need not to limit the criteria for determining meshchanstvo only

by estate boundaries. It was concluded that the negative assessment of meshchanstvo is not unfounded, but not sufficient for the full study of this group.

Key words: petty townspeople, meshchanstvo, estate, ethos.